

השקפתו של הגר"א על חשיבות ההשכלה הכללית ועל ההקשר לימות המשיח (חלק א)

עניינו של מאמר זה הוא גישתו המיוחדת של הגר"א ללימוד החכמות הכלליות (ישאר חכמותי). הוא הכיר בחשיבותן מכמה היבטים, הכרה שהתבטאה לא רק בהשכלתו שלו בתחומים שונים אלא גם בשאיפתו ובעידודו לתרגומם של ספרי מדע והיסטוריה ללשון הקודש. המחבר מעלה את רעיון הזיקה של לימוד החכמות הכלליות לימות המשיח אצל הגר"א. כמו כן מציין המחבר את התופעה שכמה משוחרי הגר"א, בפרט בימינו, לא המשיכו למעשה את שיטתו כפי שהיתה אלא סטו ממנה, תופעה המצויה לרוב, לגבי הוגים ומנהיגים דגולים משך ההיסטוריה.

הגר"א מוילנא הוא כידוע אחת הדמויות הבולטות בתולדות עם ישראל — יחיד בדורו, שהשפעתו מרובה על שוחרי התורה עד ימינו אלה. עתה, משעברו מאתיים שנה מאז פטירתו, ונתגלו מקורות רבים נוספים, אפשר להעריך ולשער מהי גישתו של הגר"א בנושא לימוד החכמות החיצוניות — עניין חשוב המעסיק את עולם התורה גם בימינו, ועד היכן הגיעה השפעתו. חשיבות הנושא עולה ביתר בדרור זה שבו התחוללה התפתחות עצומה במדע ובטכנולוגיה בפרט, ובשאר חכמות בכלל.

א. דעת הגר"א על לימודי חול והשפעתו על תלמידיו

הראשון מבין הכותבים על גישתו של הגר"א ללימודי "שאר החכמות" הוא רבי ברוך שיק משקלאב (שקלאווער), שהיה תלמיד חכם בעל שיעור קומה.¹ הוא תרגם לבקשת הגר"א

* חלק ב של מאמר זה יפורסם בחוברת בד"ד, 10, ובו נדון בשמועה שהלמידי הגר"א למדו לימודי חול בירושלים לפני כמה ושבעים שנה, ובגישות השונות לספר "קול התור".

** תודתי העמוקה נתונה, על ההערות החשובות, ההפניה למקורות והייעוץ לפרופ' שניאור זלמן ליימן, לפרופ' מלך שפירא, לפרופ' אריה מורגנשטרן, לד"ר שלמה כהן, לגיסי הרב אברהם משה כהנא, לגיסי הרב יצחק סנדר, ולהרב דוד גרוסר שהביא לתשומת לבי את הספר מדרש שלמה והפרק בו הדן על לימוד שארי החכמות ע"י תלמידי הגר"א בירושלים.

1 הוא היה אחיינו של בעל שאגת אריה, אחי אמו, והיה סבו של ר' יעקב ברוכין בעל משכנות יעקב, ושל ר' יצחק מינקאוויקי בעל קץ אורה. הוא שימש כדיין ומו"צ במינסק ובסלוצק. ראה:

את ספר אוקלידוס — על חכמת החשבון והמידה — ללשון הקודש², ובהקדמתו לספר כתב:

והנה בהיותי בק"ק ווילנא המעטירה אצל הרב המאור הגאון הגדול מ"ו מאור עיני הגולה החסיד המפורסם כמוה"ר אלי' נר"ו בחודש טבת תקל"ח שמעתי מפי קדוש כי כפי מה שיחסר לאדם ידיעות משארי החכמות לעומת זה יחסר לו מאה ידות בחכמת התורה כי התורה והחכמה נצמדים יחד. ואמר משל לאדם הנעצר יתבלבל שכלו עד כל אוכל תתאכ... וצוה לי להעתיק מה שאפשר ללשונו הקדוש מחכמות כדי להוציא בולעם מפיהם וישוטטו רבים ותרבה הדעת בין עמינו ישראל ותוסר גאון עוזם וגאות עריצים המון עמים ולשון לאומים אשר כשאון מים רבים ישאון לעומתינו איפה חכמתכם ונמצא שם שמים מתחלל... על כן מלאני לבי לקדש שם שמים ולעשות רצון צדיק מוריני החסיד נר"ו להעתיק כל מה שאפשר ללשונינו הק' להוציא בולעם מפיהם ואתחיל בס' אוקלידוס מפני שעל יסודותיו בנוים כל החכמות. (שם)

השוואה זו של שאר חכמות לחכמת התורה, ובפרט השוואת יד אחת משאר חכמות למאה ידות מחכמת התורה, מראה את גודל החשיבות של לימוד שאר חכמות בעיני הגר"א. הגר"א, "יחיד בדורו" אף בעניין זה כי עיסוק בחכמות הכלליות לא היה נפוץ אצל תלמידי חכמים במחוזותיו — ברוסיה ובפולין; הוא לא נהג על פי המקובל בסביבתו

David E. Fishman, *Russia's First Modern Jews: The Jews of Shklov*, New York, 1955, p. 23; Alexander Altmann, *Moses Mendelssohn, A Biographical Study*, University of Alabama Press, 1973, p. 358; י"ד איזנשטיין, אוצר ישראל, ערך שקלאווער.

2 ספר אוקלידוס בתרגומו העברי נדפס בהאג תק"מ, כשבע-עשרה שנה לפני פטירת הגר"א, ומסתמא היה ידוע להגר"א ותלמידיו ואף אחד מהם לא מתח ביקורת על הספר. להיפך, הספר יצא בהסכמות מגדולי הרבנים בזמנו. ההקדמה של המתרגם לספר נדפסה גם בספר עליות אליהו מאת יהושע השל לויץ (וילנא תקט"ו, עמ' ל, הערה כד), הספר הקלאסי על חיי הגר"א (שנכתב עם הוספות מאת הגאון רבי דוד לוריא מביאחוב והגאון רבי יעקב צבי מעקלענבורג מחבר הכתב והקבלה, וכסיועם). הספר גם נזכר לשבח אצל תלמיד ואחיין של הגאון רבי חיים מוולוז'ין, רבי אברהם שמחה מאמטשיסלאוו, שמצטט את דברי דודו הגאון על זה (ראה בהמשך). דברי ההקדמה של רבי ברוך מתאימים לגמרי עם כל מה שאנחנו יודעים על הפיסתו של הגר"א את שאר חכמות. ראה: S.Z. Leiman, "Rabbinic Openness to General Culture in the Early Modern Period", in: J.J. Schacter (ed.), *Judaism's Encounter with Other Cultures*, Northvale, New Jersey and Jerusalem, 1997, pp. 147, 149, n. 12; ליימן דוחה בשתי ידיים את ספקותיו של בצלאל לנדוי בספרו הגאון החסיד מווילנה, ירושלים, תשל"ח, עמ' 217, בנוגע לנאמנותו של רבי ברוך. לנדוי סומך על דברי הגאון רבי אליהו רגולר בשם הגר"א: "תמיד היה מכריז שלא ללמוד שום חכמה זולת התלמוד... ושאר חכמות לא היה לומד כי אם במקום שאסור להרהר בדברי תורה" (יד אליהו, פסקים, ח"א, ס" כה). אבל רבי אליהו היה רק בן שלוש או ארבע כשנפטר הגר"א, ולא ראה את פני הגר"א מימיו ולא שמע דבר זה מפיו. לכן אינו יכול לשמש כמקור לדבר זה. ועוד, הדברים האלה נכתבו על-פי בקשתו של עסקן חרדי, ר' צבי לעהרן מאמסטרדם, ונועדו לבטא את תגובת הרבנים ברוסיה ופולין לאסיפת הרבנים הרפורמיים בברונשווייג בשנת 1844 (ראה: ע' אטקס, יחיד בדורו, ירושלים, תשנ"ח, עמ' 47-48). אגב, ר' אליהו ידע כנראה לטינית וגרמנית, שלמד בנעוריו, וחיבב את הספר תלמיד לשון עברי מאת יהודה בן זאב, ספר שהיה נפוץ בין המשכילים; ראה א"ל פרומקין, תולדות אליהו, וילנא, תר"ס, עמ' 16.

אלא דרכו היתה כדרכם של כמה גדולי ישראל בעבר, הרמ"א, המהר"ל מפראג, רבי יום טוב ליפמן הלר, רבי יאיר בכרך, השל"ה, רבי יהונתן אייבשיץ, הרמח"ל, רבי שלמה מחעלמא (בעל מרכבת המשנה) ועוד אישים גדולים, אחרים.³
 דברים דומים בשם הגר"א נאמרו מפיו של רבי הלל ריבלין משקלאב, תלמידו של הגר"א, בספרו "קול התור" המוקדש לתורת הגר"א על תקופת המשיח:

ומרגליה בפומי, במידה שיחסר לו לאדם בידיעת הסגולות שבכוחות הטבע יחסר לו מאה ידות בחכמת התורה, ובמדה שחכמי התורה ישיגו במחקרי סגולות הטבע יוסיפו מאה שערים בחכמת התורה. (שם, עמ' 123)

על אמיתות דבריו של רבי ברוך משקלאב (שקלאווער) ועל רצונו של הגר"א שיתורגמו ספרי חכמות ללשון הקודש, העיד אחיינו שהיה גם תלמידו של רבי חיים מוולוז'ין, רבי אברהם שמחה מאמטשיסלאוו, רב נכבד ומקובל ידוע (חיבר הקדמה חשובה לזוהר חדש, שו"ת, ועוד) ואלה דבריו:

...מודעת מאנשי אמנה יראי ה' שרכינו הגדול קדוש ה' הגאון החסיד כחד מקמאי מרנא ורבנא אליהו ז"ל מוולנא, השתוקק שספרי החכמות הנצרכים להבנת דברי קדשם של נביאינו הקדושים ודברי קדשם של רבותינו הקדושים חכמי התלמוד ז"ל וחדיותם במקומות רבים, יועתקו לשפת קדשנו, והפציר את הרב החכם היקר והמפורסם מוה"ר ברוך שקלאווער ז"ל שיעתיקם ככל אשר תשיג ידו, וכן שמעתי מפורש מפה קדוש דודי הגאון החסיד מוהר"ר חיים ז"ל מוואלאזין שרכינו ז"ל הנ"ל אמר לבנו הרב הגדול מוהר"ר אברהם ז"ל שהוא משתוקק להעתקת החכמות מלשונות אחרות ללשון הקדש, ולהעתקת היוסיפון לרומיים שעל ידו נוכל לבוא אל מטרת כוונתם של רבותינו ז"ל בתלמוד ובמדרשים בדברים במקומות רבות בעיני ארץ קדשנו ובית מקדשנו ותהלוכות שרי קדשנו בימי קדם ההם... והן עתה אפריון נמטייה לגבר חכם בעז ונצר תושיה מוהר"ר קלמן שולמאן שהתעורר להעמיס על שכמו הדבר הכבד הלז להעתיק את ספרי הכהן המשיח שהוא לשפת קדש ולהוציאם לאור... וגם לעשות בזה את רצון צדיק רבינו הגדול הגר"א ז"ל... דברי המדבר באמת לפני עם ה' אלה לכבוד הכהן הקדוש המשיח ולהקים רצון צדיק וקדוש ה' רבינו ז"ל...⁵

- 3 ראה: ע' אטקס, יחיד בדורו, עמ' 66-67; וראה "נספח-מקורות" בסוף המאמר.
- 4 הספר ראה אור בארבע מהדורות. ראשית, תמצית של הספר יצאה לאור ע"י צאצאו, רבי שלמה זלמן ריבלין, בשנת תשי"ז. אח"כ נדפס ע"י הרב מנחם כשר בספרו התקופה הגדולה, בשנת תשכ"ח. וכן, יצא לאור ע"י הרב פרידלנדר מישיבת פוניבז', בשנת תשכ"ט. וברביעית, ראה אור ברפיס ביזמת יוסף ריבלין בשנת תשנ"ד. דפי הספר המצוטטים במאמר זה הם מהמהדורה האחרונה.
- 5 על אף הספקות בנוגע למהימנותו של ספר "קול התור" (שאיחד להן דיון נפרד), אני מביא ציטוטים ממנו, מכיוון שיש בו סיכום נאה של רעיונות המובאים ממקורות חשובים אחרים (המפורטים להלן); הוא כתוב בסגנון יפה ותמציתי וידוע לרבים; ובעיקר, חשוב לדעת כי גדולי תורה כר' יעקב משה חרל"פ ור' חיים פרידלנדר, שהיה המנהל הרוחני בישיבת פוניבז' (שידיו רב לו בחכמת הקבלה שבה עוסק הספר), שהזכירוהו לעיל ועוד אחרים בני היישוב הישן בירושלים האמינו באותנטיות של ספר זה כמשקף את דעת הגר"א.
- 5 שני מכתבים בשנת תרכ"ב לקלמן שולמאן, שהוציא לאור תרגום של הספר מלחמות היהודים מאת

ובמכתבו הקודם של רבי אברהם שמחה למו"ל הנ"ל, קלמן שולמאן, עדות נוספת לרצונו של הגר"א בתרגום ספרי חכמה לעברית:

...ולפלא בעיני כי לא הציג בפתח דברי העתקתו את אשר כתבתי אליו שרבינו הגר"א ז"ל השתוקק ובקש מאד שיועתקו הספרים הנזכרים ללשון קדשנו... (שם)

רבי ישראל משקלאוו, תלמידו של הגר"א, כותב בהקדמה לספרו "פאת שולחן" על דברי הגר"א בעניין זה:

לא יכולתי להתאפק מלהודיע סיפור אמיתי נפלא אשר שמעתי מפה קדוש תלמיד מובהק של רבינו הקדוש רב חביבי נוח נפש צדיק הרב חח"ג החסיד המקובל הגדול המפור' בעולם כבוד מו"ה מנחם מענדיל זלל"ה... כה אמר [הגר"א] כל החכמות נצרכים לתורתנו הק' וכלולים בה וידעם כולם לתכליתם והזכירם חכמת אלגעברא ומשולשים והגדסה וחכמת מוסיקא ושיבחה הרבה, הוא היה אומר אז כי רוב טעמי תורה וסודות שירי הלויים וסודות תיקוני הזוהר אי אפשר לידע בלעדה ועל ידה יכולים בני אדם למות בכלות נפשם מנעימותיה ויכולים להחיות מתים בסודותיה הגנוזים בתורה... וביאור איכות כל החכמות ואמר שהשיגם לתכליתם

יוסיפוס (ווארשא, תרכ"ב).

לאור המכתבים האלה, אי אפשר לקבל את דבריו של פרופ' ע' אטקס כאילו הגר"א לא התכוון "להרבות את ידיעת החכמות בחברה היהודית" (יחיד בדורו, עמ' 62). יש שמביאים ראיה על צימאון הגר"א להשיג ספרי חכמה כללית ממכתבו של אחי הגר"א ר' יששכר בער, וגם ממכתב מאת הגר"א, אל ר' שאול לווינשטאם, רבה של אמשטרדם (נכדו התחתן עם בתו של ר' יששכר בער) בשנת תקל"ו כשהיה הגר"א בן חמישים ושש שנה. במכתב מתבקש ר' שאול "לקנות בכסף מלא" כמה ספרי קבלה מקדמונים "וגם ספר המידות לאריסטא" ולשלחם לוילנא (צבי הורוויץ, כתיבי הגאונים, פעטריקוב, תרפ"ח, עמ' 7. ראה: א' מורגנשטרן, מיסטיקה ומשיחיות, ירושלים, תשנ"ט, עמ' 290-292). האמת היא, שכנראה נכתב המכתב ע"י ר' יששכר בער לבדו ונחתם על-ידי. רק אחרי חתימתו הוסיף הגר"א את ברכתו וכתב: "גם אני אומר שלום רב לכבוד אה' מחו' הרב הגאון הגדול... כמהו"ר שאול נ"י...", ואחרי כן חתם הגר"א את שמו. גם אשר גינצבורג, חותנו של ר' יששכר בער, הוסיף ברכתו וחתם את שמו. א"כ, היה זה ר' יששכר בער, ולא הגר"א, שהזמין את ספרו של אריסטו. ואף שבמכתב נתבקש ר' שאול "לקנות בשבילנו ולשלוח לנו" (בלשון רבים), אין הלשון מוכיח שהזמנת ספרו של אריסטו היתה גם מהגר"א, שהרי כל המכתב מעורב (רבים), אין הלשון מוכיח שהזמנת ספרו של אריסטו היתה גם מהגר"א, שהרי כל המכתב מעורב מכל מקום, נראה שהיו אנשים בחוגו של הגר"א שהיו מעוניינים בספריו של אריסטו, ומשמע גם שהגר"א לא ערער על בקשת אחיו לרכוש את ספרו של אריסטו. כנראה שהגר"א לא ידע יוונית ולטינית, כפי שמשמע מרצונו שיתורגמו ספריו של יוסיפון ללשון הקודש (ראה הטקסט המובא שם מפי אברהם שמחה מאמטשיסלאוו). ומ"מ היה יכול לקרוא את ספרו של אריסטו, אולי בתרגומים לעברית שכבר נמצאו, כנראה, בתקופה ההיא. על דעתו של הגר"א בנוגע לפילוסופיה, ועל הערתו על "הפילוסופיה האורורה", ראה: אטקס, יחיד בדורו, ע"ה 6, 8, 30; י"י דינסטאג, "האם התנגד הגר"א למשנתו הפילוסופית של הרמב"ם?", תלפיות (תשי"ט); Marc B. Shapiro, "Book Review", *The Faith of the Mithnagdlim: Rabbinic Responses to Hasidic Rapture*, of Allan Nadler, *Jewish Social Studies*, 49 (Spring, 1998), p. 179

הספר יצא בצפת בשנת תקצ"ו. 6

רק חכמת הרפואה ידע חכמת הניתוח והשייך אליה אך מעשה הסמים ומלאכתן למעשה רצה ללמדם מרופאי הזמן וגזר עליו אביו הצדיק שלא ילמדנה כדי שלא יבטל מתורתו כשיצטרך ללכת להציל נפשות כשידע לגמרה וכן חכמת הכישוף... וידעה, רק היה חסר לו מעשה העשבים וכל גמר מעשיה מפני שהם ביד הגוים הכפרים לא היה יכול ללמוד גמר מעשי' מרוב מפנקותי' [כך במקור] ועל חכמת פילוסופיה אמר שלמדה לתכליתה ולא הוציא ממנה רק שני דברים טובים...

הגר"א עצמו כתב ספרים אחדים על שאר חכמות, ובתוכם, ספר "איל משולש" על חכמת המשולשים וההנדסה, "חיבור ארוך על התכונה", ספר על דקדוק,⁷ קיצור לספר "מלות הגיון" של הרמב"ם (שהוא ספר כללים לחכמת הפילוסופיה).⁸ הגר"א האמין כי על האדם להיות מצוי גם בחכמת הטבע (המדעים) ובעולם המעשה, ולא רק בחכמה האלהית (התורה):

והאדם צריך לידע ג' חכמות, חכמות האלקית חכמת הטבעית חכמת המעשיית.⁹

על ידיעות הגר"א בשאר חכמות העיד תלמידו רבי מנחם מנדל משקלאב:

מי יכול למלל ולספר קצות ידיעותיו ופלאות חכמתו איך שידע כולה על בוריים כמו חכמת המוסיקה... וכן חכמות שנשאר ממנו חיבורים עליהם. כולם היו לו לקחות ולטבחות לחכמת תורתנו הקדושה.¹⁰

גם בניו של הגר"א מספרים על ידיעותיו הנפלאות ב"שבע החכמות", על קפדנותו ללמוד מדעי הטבע כדי שיוכל להשיג את חכמת התורה וכן על מחקרים שחקר בחכמת הטבע.¹¹

ספר "קול התור" הרחיב את הדיבור על גישת הגר"א לשאר החכמות:

עוד מצעירותו הראה נפלאות בכל שבע החכמות והרכה לבקש גם ציווה לתלמידיו ללמוד כמה שאפשר בשבע החכמות של מחקרי ארץ... (עמ' 115)

ולאלו חכמות התכוון הגר"א?

אלה הם שבע החכמות במוכן האמור חכמת בנתה ביתה חצבה עמודיה שבעה כמבואר לעיל: א) חכמת החשבון התכונה והמדידה. ב) חכמת היצירה וההרכבה. ג) חכמת הרפואה והצמיחה. ד) חכמת ההגיון הדקדוק והמשפט. ה) חכמת הנגינה

7 י"ה לוין, עליות אליהו (הע' 2, לעיל), עמ' 158.

8 יצא לאור ע"י אליעזר ריבלין, ירושלים, תרפ"ז.

9 ליקוטי הגר"א, פרוש לישעיהו, ירושלים, תשכ"ג, עמ' יא. מובא אצל ר' שוחט, "הגר"א מווילנא ולימוד החכמות הכלליות", בד"ד, 2 (תשנ"ו), עמ' 89-106. וראה גם: י"י דינסטאג (לעיל, הע' 5), עמ' 253.

10 הקדמה לביאור הגר"א על מסכת אבות, שקלוב, תקנ"ט.

11 הקדמה לספר אדרת אליהו, תקס"ד, עמ' 125-128; וראה להלן עמ' 11.

והקדושה. (ו) חכמת התיקון והשילוב. (ז) חכמת הביגור (בין גשם ורוח) וכחות הנפש.¹²

ועל עיסוקו ברפואה ובפילוסופיה —

רבינו ידע את כל החכמות האלה על בוריין. את חכמת הרפואה ידע כל עקריה אך את מעשי גמר הריקוח לא השלים בגלל פקודת אביו. את חכמת הפילוסופיה למד לתכליתה ולא מצא בה כי אם דברים אחדים שמקורם לקוח מחז"ל ועליה אמר שאין בה לא הגיון ולא צדק מיוסדת על אפיקורסות אווילית... ("קול התור", עמ' 120)

בעל "קול התור" מדגיש את יסוד קידוש השם, כאחד הטעמים החשובים לתמיכתו בלימוד החכמות הכלליות:

יסוד גדול לרבינו הגר"א להתכוננות בלימוד שבע החכמות לקראת שנת ת"ר באלף זה האלף הששי היה דברי הזוהר פרשת וירא, דף קי"ז [דף קל"ב במהדורת ספר הזוהר עם פירוש "הסולם" של י"ל אשלג, ירושלים-ניו-יורק תשנ"ה], אשר שם נאמר, "בשית מאה שנין לשתיאתא יתפתחון תרעי דחכמתא לעילא ומבוועי דחכמתא לתתא... רבנו הגר"א דבר אתנו הרבה... שאתחלתא דגאולה קשורה עם קבוץ גליות ועם התפתחות מבוועי החכמה באיתערותא דלתתא ע"י ישראל בירושלים... ובמובן האמור "חכמות בנתה ביתה חצבה עמודיה שבעה" וכך אמר לנו רבנו אלו דברים מביאים לידי קידוש השם בעקבות משיחא: בנין ירושלים, קבוץ גליות, פריחת ארץ ישראל, תקון המדות, גילוי רמזי התורה ולימוד שבע החכמות... (שם, עמ' 116)

עיסוקו של הגר"א בשאק החכמות היה כה ידוע, עד שרבים ייחסו לו את "ספר הברית", שכלל בתוכו אנציקלופדיה של מדעי הטבע, ויצא בשנת תקנ"ז בעילום שם. המחבר רבי פנחס אליהו הורביץ נאלץ לפיכך לחשוף עצמו ולגלות את שמו, במהדורה השנייה (בשנת תקס"ז).¹³

נודע למשגב שרבים מבעלי השכלה ומלומדים ידועים בחכמת מחקרי הטבע מאחב"י ומשאינם בני ברית גם מטעם שרים ורוזנים היו באים לרבנו הגר"א לבקש

12 קול התור, עמ' 119-120.

לפי מסורת במשפחת ריבלין, "פעם השאיר ר' הלל (שקלאוור) את כינורו בחדרו של הגר"א, למחרת אמר לו הגר"א שינסה לנגן קצת על הכינור ומיד נחרגש וגם נזדעזע מאד מנעימות קול הכינור עד כדי כלות הנפש. הגר"א הראה לו שבמקום מסויים בכינור עשה שלשה חורים בצורת סגול ואמר לו, שעיי"ז נמשך כוח עילאי משירת הלויים והזהירו לא להשתמש בתיקון זה וזלת בשעת ההכרת להכריע את הס"מ בשערי ירושלים" (ש"ז ריבלין, מדרש שלמה, ירושלים, תשל"ג, עמ' 148, הע' 65).

13 ראה: ש"ז ליימן (לעיל, הע' 2), עמ' 149, הע' 12. אגב, גם החת"ם סופר, הלוחם הנלהב נגד הרפורמים, שיבח מאוד את ספר הברית והמליץ לתלמידיו ללומדו באומרו שהיה ברצונו לחבר ספר כזה בשביל תלמידיו. ראה: שלמה סופר, חוט המשולש החדש, דף צט, תל-אביב, תשכ"ח וכן: ליימן, שם.

דעות החת"ם סופר גם דומות משהו לדעות הגר"א: גם בהשראת החת"ם סופר עלו כמה מתלמידיו לארץ ישראל וגם הוא חשב שעלייתם והתיישבותם יחישו את הגאולה, אבל לא כאן המקום להרחיב.

ממנו פתרונים ועצות על שאלות קשות במחקרי הטבע והוא פתר את כל השאלות באופן מפליא ובמהירות רבה... (שם, עמ' 121)¹⁴

שלמה זלמן ריבלין (הראשון שהוציא לאור את "קול התור", המיוחס לסבו) טוען בספרו "מדרש שלמה" כי הגר"א לא הסתפק רק בלימוד החכמות אלא עסק גם בחקירות שונות בחכמת הטבע:

ידיעתו של רבינו בשבע החכמות היתה לא רק בדרך העיונית כי אם גם בדרך המעשית והרבה מעשיות ידועות על כמה המצאות נפלאות שהמציא רבינו כמעשה הנדסה בטבעיות הצמיחה והרפואה ובתורת הנגינה ועוד... ופעם בסעודת ראש חודש דיבר באריכות על הפסוק "עלי הגיון בכינור" ואז גם עשה תיקון מפליא מאד בכינור שלי.¹⁵

בני הגר"א, בהקדמתם לספר "אדרת אליהו" (דובראוונא, תקס"ד), כתבו שהשקפת הגר"א היתה כי —

כל החכמות אליו ידרושו, ספחנו נא לרקחות ולטבחות... הראשונה היא חכמת המספר והמשלשים. הניף לה ידו והרים לה קולו: בואי נא ברוכת ה' לשערי התורה והיראה כי רבים חללים הפילה ואת בקיעי בני עמינו ראיתי גם רבו. אולי המאור של תורה יחזירנה למוטב...¹⁶

14 בספר עליות אליהו (לעיל, הע' 2), כג ע"ב, מובא סיפור על הגר"א מהרב יעקב צבי מעקלענבורג, דעל הכתב והקבלה, על התפעלותו של פרופסור, ראש, כביכול, לכמה אוניברסיטאות בברלין, על ידיעות וחכמת הגר"א בחכמת הטבע.

15 מדרש שלמה (לעיל, הע' 12), עמ' 147, 148 הע' 65. ראה גם בהקדמתו של ר"ח מוולוז'ין לספרא דצניעותא שכתב שהגר"א התחיל ליצור גולם ע"י צירופי אותיות וע"י כוחו בשבע החכמות.

16 דברים דומים מאוד נאמרו בביוגרפיה הקלאסית על חיי הגר"א (הנוכרת לעיל), עליות אליהו, עמ' 59; וראה: ע' אטקס, יחיד בדורו, עמ' 50-51.

סברה דומה, אבל מסקנה הפוכה, כותב הרב אליהו דסלר: "אבל שיטת הישיבות — להעמיד למטרה יחידה, לגדל גדולי תורה ויראת שמים כאחד, ובשביל זה אסרו את האוניברסיטה לחניכיהם כי לא דאו שום עצה איך לגדל גדולים בתורה, אלא אם כן ירכזו את כל מגמת חניכיהם אך לתורה בלבד. אמנם לא נחשוב שלא ידעו מראש כי בדרך זה ח"ו יקולקלו כמה, מאשר לא יוכלו לעמוד בקיצוניות זו, ויפרשו מדרכה של תורה, אמנם זהו המחיר אשר ישלמו בעד גדולי התורה ויר"ש אשר יתחנכו בישיבותיהם" (מכתב מאליהו, ירושלים, תשנ"ב, כרך ג, עמ' 357. ההדגשה במקור). הרב דסלר אינו מצטט מקור ברור לגישה זו, הסוכרת שיש להקריב קרבנות ("חללים"); היינו, שיפסיקו להיות שומרי תורה ומצוות, אע"פ שגישה זו סותרת לכאורה את העקרון בהלכה, "אין דוחין נפש מפני נפש" (אהלות ז, ו) ואין פודים נפש בנפש (תרומות ח, יב; תוספתא שם פ"ז הכ"ג; ירו' שם פ"ח; שו"ע יו"ד סי' קנז סע' א במחבר וברמ"א). גישת הגר"א, שלפיה מוכנים לקבל חללים רבים, מבוססת אולי על ירושלמי קידושין פ"ד ה"א: "גדול קידוש השם מחילול השם". (ביטוי דומה נמצא במד"ר שיש בו קידוש השם... לא דחינון מצוה דקדוש השם מפני חילול השם". (הגמרא מבססת כלל זה על פירוש נשא, פרק ח, במד"ר שמואל, פרק כה ובפירוש "יפה ענין", שם). הגמרא מבססת כלל זה על המסופר (שמ"ב כא) על דוד המלך שכדי למנוע חילול ה' על כך שבני ישראל הפרו בריחם עם הגבעונים מסר את בני שאל המלך להריגה ע"י הגבעונים בגלל מה שעשה אביהם, אע"פ שהיה גם בזה חילול השם, כי עברו על המצוה, "לא תלין נבלתו" (דברים כא, כג) וגם מכיוון שהבנים, עצמם, לא עשו שום מעשה עוול. ייתכן שהגר"א האמין, כמובא לעיל, שלימוד שבע החכמות מביא

הגר"א לא רק שהוא עצמו עסק בשאר חכמות, לְמִדַּן והורה לתרגם ספרי חכמות ללשוֹן הקודש אלא על-פי הכתוב בספר "קול התור", הוא אף ציווה לתלמידיו ללומדם כיוון

לקידוש השם גדול. לכן דרושה הפצת לימוד זה אפילו שתגרום להפלת חללים רבים. תודתי נתונה להגאון הרב שלמה פיישר, ראש ישיבת איתרי בירושלים, שהפנה את תשומת לבי לתלמוד ירושלמי זה.

דבריו של הרב דסלר אומרים דרשני. הלא בישיבות (בעיר קעלם וגרוכין) של הרב שמחה זיסל ברודא (זיו), שהיה תלמידו הנאמן של רבי ישראל סלנטר ומגדולי בעלי המוסר וגם רבו של אביו של הרב דסלר, למדו לימודי חול שלוש שעות בכל יום. ומישיבתו יצאו ראשי ישיבה מפורסמים וגדולי עולם כמו הגאונים נתן צבי פינקל ("הסבא מסלובודקא"), משה מרדכי עפשטיין (ראש ישיבת סלובודקא וחברון), נפתלי טרופ, איסר זלמן מלצר, אהרן בקשט, יוסף ליב בלוך, יוסף יוזל (מנוכרדוק) ועוד. דרוש בירור אם גם הגאונים הנ"ל למדו לימודי חול או שנכנסו לישיבה שם בגיל מבוגר. (דב כ"ץ – ראה להלן – מתאר שה"נערים" למדו לימודי חול. אריה כרמל, שערך את ספרו הנ"ל של הרב דסלר והיה מקורב אליו, טח לי שהוא הבין מהרב דסלר שתלמידי הישיבה בקעלם ובגרוכין למדו לימודי חול רק עד גיל שלוש-עשרה או ארבע-עשרה). וכן, שהרב דסלר עצמו נתחנך בלימודי חול, כולל יצירות מספרות קלסית של העולם, ע"י אביו לפי העקרונות שקבע רבו ר' שמחה זיסל. הרב דסלר למד בישיבה זו י"ח שנה ואביו היה אחד ממנהלי הישיבה. ראה על כל הנ"ל: דב כ"ץ, תנועת המוסר, חלק ב, תל-אביב, תשי"ד, עמ' 219-226; אריה כרמל, יחד נאמן, כ"ד טבת תשנ"ד; J.J. Schacter, "Facing the Truths of History", *The Torah U-Madda*; *The Torah U-Madda Journal*, 8, p. 200; Norman Lamm, *Torah Umadda*, New Jersey/London, 1990, pp. 321-332; W.Z. Low, "Some Remarks on a Letter of Rabbi E.E. Dessler", *Encounter: Essays on Torah and Modern Life*, Jerusalem/New York, 1989, p. 210; הליטאית בהתהוותה, ירושלים, תשנ"ה, עמ' 230; ע' אטקס, ר' ישראל סלנטר, ירושלים, ה'שמ"ד, עמ' 289; ליימן (לעיל, הע' 2), עמ' 180-216.

גישה אחרת נקט הרב נפתלי צ"צ ברלין (הנצי"ב). הוא לא היה מוכן להקריב קרבנות, כלומר, תלמידים שיפרשו מדרכה של תורה בגלל מניעת לימודי חול. הנצי"ב טען (אחרי שהזכיר שלפעמים תכפה המלכות לימודי חול) שאם לא יהיה ביד אב "לברור איזה מורה הגון ומחוייב הדת [ללמד לימודי חול לבגן] ע"כ הוא [האב] מבריא את בנו מלימודי חול בע"כ וזה גורם שהבן בועט בהוריו והולך בדרך עקלקלות כדי להשיג לימודי חול, אבל אם יהיה הדבר [בחירת מורה ללימודי חול] מוטל על הציבור וראשי הקהל לא יהיו מבריחים את בניהם לגמרי מלימודי חול, אבל יהא ההשגחה עפ"י המורה [ללימודי חול] אשר יבחרו שלא יסורו מדרך התורה וגם יהיו מפנים שעות מרווחים לעסק התורה וזה וזה יתקיים בידם" (שו"ת משיב דבר, סי' מד). הנצי"ב הסכים במקצת עם דעתו של הרב דסלר, ואמר: "שאינן לקוות שיצאו מלימודם בשעות כאלה [היינו שמקדישים שעות רבות ללימודי חול] להוראה, באשר זה דרכו של תורה שאין עמלה ותכליתה מתקיים אלא במי שקפנה כל ראשו בה... וא"א להיות גדול בתורה בשעה שעוסק בדברים אחרים. וכל גדולי תורה שהמה גם חכמים בלימודי חול, אינו אלא שנתעסקו בלימודי חול קודם ששקעו ראשם בתורה או אחרי שכבר נתגדלו בתורה אבל ביחד א"א להגיע לתכלית הלמוד". דעתו של הנצי"ב היא כי אפשר להיות גדול בתורה אפילו אם לומדים לימודי חול, אם שוקעים ראשם בתורה קודם שלומדים לימודי חול או אחרי כן. כנראה אין זו דעת הרב דסלר. לאור חילוקי דעות הנ"ל אם אפשר לגדל גדולי תורה שלומדים גם חכמות, מעניין לקרוא למאמרו של הגר"א ותלמידיו, ותלמידי תלמידיו וקודמיהם מגדולי ישראל (ראה להלן נספח המקורות למאמר) שלמדו והתעסקו בלימודי חול, היו כמה וכמה גדולי ישראל שלמדו באוניברסיטאות וגם קיבלו חארים שם, כמו הרב יעקב עטלינגר (בעל ערוך לנר), מהר"ץ חיות, הרב יחיאל יעקב ויינברג (מחבר שו"ת שרידי אש), הרב עזריאל הילדסהיימר (חידושי רבי עזריאל על מס' יבמות, כתובות), החכם יצחק ברנייזי, הרב שמשון רפאל הירש, הרב דוד צבי הופמן (שו"ת מלמד להועיל), הרב חיים העללר, הרב יוסף דב הלוי סלוביצ'יק, הרב מנחם מנדל שניאורסאהן (הרבי מליובאוויטש), ועוד.

שלפי תפיסתו, חובה גמורה לכל אחד ואחד ללמוד אותן, ולשלוט לכל הפחות באחת מהן. יתרה מזו, הוא גם הראה לתלמידיו, לכל אחד בנפרד, לפי שורש נשמתו, איזו חכמה יבור לו להתרכז בה:

והרבה לבקש גם ציוה לתלמידיו ללמוד כמה שאפשר בשבע החכמות של מחקרי ארץ בכדי להרים את חכמת ישראל עפ"י חכמת התורה בעיני העמים עפ"י הכתוב כי היא חכמתכם ובינתכם לעיני העמים וכו'... ("קול התור", עמ' 115)

על כל אחד מחכמי התורה ומכש"כ יודעי ח"ן — אמר רבינו — חובה רבה ללמוד לפחות אחת משבע החכמות המניות לעיל וללמדה גם לאחרים ת"ח ויראי ה'. כל אחד יבחר באחת החכמות לפי כשרונו ונטייתו הטבעית והשכלית... (שם, עמ' 123)

רבים מחכמי קהילתנו משקלאב וממקומות אחרים נהרו לרבונו הגר"א בבקשות הוראות ממנו בענין זה והוא היה קובע לכל אחד ואחד את מקצוע החכמה המתאים לו לפי כשרונו ונטייתו וברוח קדשו אמר גם כן לכל אחד רמו אחד או יותר שבו נרמו שמו וענינו בפסוקים בתנ"ך ולפעמים גם על פי גורל... (שם)

הוא הביע שמחתו והוקרתו על אלה מתלמידיו המקימים בכל כוחם ואילותם את הענין הגדול הזה בפועל ממש לקידוש שם שמים ושם ישראל בסעד"ש... (שם)

ללימוד שאר החכמות כמה טעמים — השגת חכמת התורה, קידוש השם בעיני העמים, וקירוב הגאולה:

...פעמים רבים היה אומר מתוך אנוחות כבדות למה יאמרו בגוים איה חכמתן של ישראל ומפה לאוזן אמר לנו הרבה פעמים מה עושים תופשי התורה שלנו בעד קידוש ה' כמו שעשו הקדמונים מגדולי ישראל שרבים מהם קידשו שם שמים ע"י ידיעתם המרובה בחקירת מצפוני הטבע מנפלאות הבורא ית"ש אשר גם רבים מחסידי האומות העלו על נס את חכמת ישראל חכמי התורה אנשי הסנהדרין תנאים ואמוראים וכו' ובדורות המאוחרים רבנו הרמבם ובעל התוספות יום טוב ועוד, אשר הרבו לקדש שם שמים בעיני הגוים ע"י חכמתם במחקרי ארץ.

מתוך כל האמור בפסוקים הנ"ל בתורה ובנביאים ומתוך דברי הזוהר הקדוש הנ"ל מסיקים אנו את העיקרים האלה: א) לימוד שבע החכמות שבאיתערותא דלתתא מסייע להשגת חכמת התורה ברזיה ומעלה את חכמת ישראל וקידוש ה' בעיני הגוים וקירוב הגאולה ("קול התור", עמ' 118)

...בקשר ללימוד שבע החכמות אמר לנו רבנו: ההתגלות המשיחית באה בד בבד קימעה קימעה עם התגלות חכמת התורה ומתגלית ע"י גלוי רזי התורה ופתיחת שבע החכמות דלעילא באיתערותא דלתתא, וזאת כוונת הקדוש פרוש וירא (דף קי"ז) שבשנת ת"ר לאלף הששי יתפתחון תרעי דחכמתא לעילא ומבויעי דחכמתא לתתא, עם התחלת התגלות משיחית קימעה קימעה... (שם, עמ' 117)

כוונתו כנראה היא שלימוד שאר החכמות יסייע להבנת רזי התורה שיתגלו בתקופת

המשית. ¹⁷ שיטת הגר"א, לפי "קול התור", מבוססת על מאמר בספר הזוהר (וראה לעיל עמ' 10 ועמ' 13):

ובשית מאה שנין לשתיאה יתפתחון תרעי דחכמתא לעילא ומבועי דחכמתא לתתא ויתתקן עלמא לאעלא בשביעאה... (פרשת וירא, דף קיז)

לפי הגר"א, המאמר מתכוון להפצת שבע החכמות ('חכמתא לתתא') ורזי התורה ('חכמתא לעילא') והתחלת תקופה של עקבתא דמשיחא שתתחיל כאלף השישי, בשנת ת"ר (ז"א בשנת 1840 לספירת הנוצרים).¹⁸

עולה כאן, כמובאות האחרונות, רעיון חדש של קישור 'שבע החכמות' עם ימות המשיח. ואכן ספר "קול התור" כולל רעיונות מעניינים ובהם נימה חדשה זו — של זיקה בין שבע החכמות לימות המשיח — שהוא מגלה בשיטת הגר"א. לימוד שבע החכמות (לפי "קול התור") הוא גם 'תנאי מוקדם' וגם 'תנאי משותף' לתקופת המשיח. הגר"א ניבא, וגם ביאר, התרחשותן של שתי תופעות גורליות — שתוצאותיהן מכריעות בעולם ככלל ולגבי היהודים בפרט — אשר לכאורה אין כל קשר ביניהן: התופעה האחת, התפתחות המופלאה של הטכנולוגיה והמדע; והתופעה השנייה, התיישבות מסיבית של יהודים בארץ ישראל החל משנת ת"ר.

התופעה האחת, התפתחות מהירה של המדעים והטכנולוגיה כאלף השישי, אכן התגשמה. איכות החיים וכן תוחלת החיים של בני אנוש השתנו לאין ערוך בשל התפתחות המדעים (הן בתחום הרפואה, הן עקב המצאת החשמל — גם למאור גם למכשור רב עצמה ועוד). אפשר לומר שבמאה ושישים שנה — משנת ת"ר עד ימינו — התפתח המדע, והשתכללה הטכנולוגיה יותר מאשר כאלף וחמש מאות השנים שלפני כן.¹⁹

17 דבר זה מסביר את החיבור בין ההתפתחות הענקית בחכמת המדע, בד בבד עם הפצת תורת הנסתר, עם קיבוץ גלויות והתפתחות יישוב גדול של יהודים בארץ ישראל על-פי דרך הטבע החל משנת ת"ר; וראה גם בהקדמת הרב חיים פרידלנדר (שהוזכר לעיל בהערה 2), לספר קול התור, תשכ"ט. דעת הגר"א ששנת ת"ר תהיה שנת תחילת התקופה המשיחית נמצאת גם בהסברים שנתנו תלמידיו לפירוש הגר"א לספר 'ספרא דצניעותא', דף נד ע"ב (ווילנא תק"פ): "...ומכאן תדע קץ הגאולה שהוא בעתה... ומשביע אני את הקורא בה' אלוקי ישראל שלא יגלה זה...". למקורות אחרים לרעיון זה, תפוצתה של האמונה בגאולה בשנת ת"ר בקרב תלמידי הגר"א, ראה א' מורגנשטרן, משיחיות ויישוב ארץ ישראל, ירושלים, תשמ"א, עמ' 38-65.

19 אין צורך לומר שהיו גילויים מופלאים שבססו את עולם המדע לפני התקופה היא (כמו אלו של קופרניקוס, קפלר, גלילאו וניוטון), ואולם מאז שנת ת"ר היתה תאוצה כבירה של גילויים מדעיים. (כגון, העיקרון של שימור האנרגיה, שהוא אבן פינה של המדע, שנתפרסם בשנת תר"ז [1847] ע"י הלמהולץ; וכן, החוק הראשון והחוק השני של התרמודינמיקה, שהם מחוקי המדע החשובים ביותר נוסחו בזמן ההוא. גם עקרונות המכניקה הסטטיסטית הוטבעו או ע"י קלוזיוס, דבר שהוביל לזיהוי המוליקולות ולאפשרות לשער את מספרן — שלב מכריע בהתפתחות מדעי הטבע. וכן תגליתו של לואי פסטר, האנטיביוטיקה ועוד כהנה תרומות חיוניות, כגון אלה שנתרמו ע"י קירשנף, מייסד האסטרופיזיקה (1859) וע"י מקסוול שפיתח את משוואותיו בתחום השדה האלקטרומגנטי והניח את קיומם של גלים אלקטרומגנטיים (1862-1864). ועוד נציין את מגדל שהניח את יסוד תורת הגנטיקה ב-1860 לערך. כמובן, היו גילויים רבים אחרים, כן, כולל שתי פריצות חשובות — תורת היחסות של איינשטיין, ופיסיקת הקוונטים — שאיפשרו יצירת מכשירים שונים (טרנזיסטורים, מחשבים וכדומה) ויצרו מהפכה בחיים המודרניים! ראה סיריל דומב, "התורה ומדעי הטבע — סימני התכנסות", בדי"ד, 1 (קיץ תשנ"ה), עמ' 29.

הגר"א הרחיב את היריעה האוניברסלית וכלל בה גם את ההטבה הגשמית של בני אנוש אף-על-פי שהיסוד האוניברסלי של תקופת המשיח במסורת היהודית מתמקד כידוע בענייני רוחניות, והיא מתוארת כתקופה שבה "מלאה הארץ דעה את ה'"; ו"ביום ההוא יהיה ה' אחד".²⁰

התופעה השנייה שהגר"א ניבא, כמוזכר לעיל, היא צירוף מהלכים היסטוריים שהביאו לשיבתם של המוני יהודים לארץ ישראל באלף השישי ולגידול עצום של אוכלוסיות יהודים בארץ (מהלך שהוביל לייסוד מדינה יהודית אחרי אלפיים שנות גלות); וכן, להתרבות לומדי התורה בארץ.

שתי התופעות הנ"ל בתפיסת הגר"א, לפי "קול התור", קשורות לתקופת המשיח ומתקיימות בה, וכנראה הן גם תנאי מוקדם, כאמור לעיל, לתקופה ההיא. לכן הדגיש הגר"א את החשיבות של ידיעת שאר החכמות והפצתן כדי לאפשר ולהחיש את ביאת המשיח ולסייע להבנת רזי התורה.²¹ בנוסף לזה, האמין הגר"א שארץ ישראל תהיה, בתקופה המשיחית, המרכז של חכמת המדע, וגם, כמובן, של חכמת התורה.²² לימוד שבע החכמות נחוץ לשיטת הגר"א כאמצעי להשיג את חכמת התורה ולהרים את קרנה של תורה בישראל ובעמים כאחד:

...ובכדי להבין ולהשיג את חכמת התורה הכלולה באור החכמה העליון נחוץ ללמד גם את שבע החכמות הצפונות בעולם התחתון עולם הטבע בסוד "תחתית ההר". ורבינו אמר משל למה הדבר דומה, למלמד דרדקי המסביר לתלמידיו הפעוטים כמה דברים שכתורה על ידי צעצועים וכדומה וציורים פשוטים. ("קול התור", עמ' 119)

20 כנראה, לפי דעת הגר"א, המילה "דעה" בפסוק "כי מלאה הארץ דעה את ה' כמים לים מכסים" (ישעיה יא: ט, שלפי המסורה מדבר על ימות המשיח) פירושה לא רק ידיעה והתחברות לה' אלא גם ידיעת ה' באמצעות ידיעת בראיו (הכוללת גם את הבנת הפיזיקה וגם אספקטים ביוכימיים של דוממים, צמחים, ובעלי חיים וכן אספקטים אחרים של הקוסמוס). עניין החשיבות של רכישת ידיעות אלו מובא אצל הרמב"ם והשל"ה, וראה לעיל.
גם המילה "את" בפסוק הנ"ל, לפני המילה "ה'", משמעותה, הרחבת פירושה של "דעה" כדי הכללת דברים אחרים לבד מה' (כמו שבפסוק, "את ה' אלוקיך תירא", המילה "את" מרחיבה, לפי חז"ל, גם ליראת תלמידי חכמים).

21 לפי הרב משה ש"ץ, מקובל בירושלים (שחיבר מהדורה מתוקנת וביאור על 'ביאור עשר ספירות' לרב עזריאל מגידונגה; ו'דרך אמונה' לרב מאיר בן גבאי, ירושלים תשנ"ז; ו-*Sparks of the Hidden Light*, ירושלים, תשנ"ח), אפשר להבין את הרעיונות הקבליים של תורת האר"י, שהם מסובכים מאד, נסתרים, וקשים להשגה, ע"י תפיסת היסודות של פיזיקת הקוונטים ושאר חכמות; (שכן, אף היסודות הללו לא מתאימים ללוגיקה, ולפעמים הם מנוגדים לה. למשל, החוק שאפשר לגוף מסוים להתקיים בשני מקומות שונים באותו זמן; וכן שתוצאה יכולה להיווצר לפני שקיימת לה סיבה. ובכן, לאמיתו של דבר, לא קיימת ממשות ברורה ואין מקרה בטבע אא"כ יש בן אדם שצפה את המקרה. האדם הצופה, הוא — בסופו של דבר — התורם ליצירת המקרה) הרב ש"ץ ציין ששיטת הגר"א מסבירה את החיבור שבין התפתחות פיזיקת הקוונטים בשנות ה-20 שהיא תופעה מהפכנית בעולם המדע, לאסופה הבין-לאומית באותה תקופה בסן-רימו, שם אושרה הצהרת בלפור המכריזה על הקמת בית לאומי ליהודים בארץ ישראל, מאורע היסטורי שהשפיע על התרבות אוכלוסיית היהודים בארץ. אולי המילה "ארץ" שבפסוק "מלאה הארץ דעה את ה' כמים לים מכסים", יש בה רמז לארץ ישראל.

22 ולא רק לארץ במובן עולם, כי ביחוד בפסוק זה היו מתאימות גם המילים "תבל" או "חלד".

...לימוד חכמות הטבע לשם השגת חכמת התורה יועיל וישמש הרבה להרמת קרן התורה ולחזק אהבת התורה ויראת שמים בכל בית ישראל ולקידוש ה' ומעלת ישראל בעיני כל יושבי תבל ושוכני ארץ.²³

עם זה, כדאי להדגיש כי לא מצאנו שהגר"א רצה שיכניסו או ילמדו את שבע החכמות בישיבות, אלא שכל יחיד ילמד לעצמו מספרים שהם מ"מקורות טהורים", ומתוך ספר שנכתב בלשון הקודש. וכן הדגיש שהלימוד ישמש לא כמטרה לעצמה, אלא כמכשיר להבנת התורה (ולפי ספר "קול התור" גם למטרות חשובות אחרות). גם לא מצאנו שהגר"א רצה שתלמידים יעסקו בלימודן של חכמות אלה לפני ששמלאו כרסם בש"ס ובפוסקים.²⁴ ואמנם, בישיבה שייסד בוולוז'ין תלמידו הנאמן, רבי חיים, רצה רבי חיים שילמדו רק לימודי קודש ולא לימודי חול, וכן היה בכל הישיבות שנוסדו על ידי תלמידי הגר"א או על ידי תלמידי תלמידיו.

בסיכום, אין ספק שהגר"א אהד מאד את לימוד שבע החכמות, למד אותן בעצמו, כולל לימודים בתחום מדעי הטבע ומדעי הרוח;²⁵ וכן אף רצה מאד שספרי החכמות

23 קול התור, עמ' 124. רבי חיים מוולוז'ין כותב בהקדמתו לפירושו של הגר"א למשניות סדר זרעים: "ולא זו עינו מלהגות ולעיין בתורה, חוץ לארבע אמותיו לא נסתכל מעודו בלתי אל התורה נתן עיניו". על אף שבדוראי ידע רבי חיים שהגר"א גם התעסק בשאר החכמות (הוא בעצמו הזכיר שהגר"א ידיו רב לו בשארי החכמות) וגם ידע פילוסופיה. בודאי לא הוציא רבי חיים שקר מפיו, קשה להכריע מהקטע הנ"ל שרבי חיים הבין שבעיני הגר"א נחשב העיסוק בשאר החכמות כלימוד התורה ממש.

24 ראה: רמ"א, הלכות תלמוד תורה, יו"ד סי' רמו, סע' ד.

25 יהודה לוי, מומחה נכבד לענייני תורה ומדע, טוען בספרו החשוב, שערי תלמוד תורה (ירושלים, תשמ"ב, עמ' 250), שחז"ל הברילו בין מדעי הטבע ומדעי הרוח ושיבחו לימודים בתחום הראשון וגיננו לימודים בתחום האחרון. (בימי הביניים כללו מדעי הרוח לימודים בשלישייה של דקדוק, הגיון ורטוריקה, וכן בארבע החכמות: מתמטיקה, גאומטריה, אסטרונומיה ומוסיקה.) לפי לוי, מצאו מדעי הטבע חן בעיני חז"ל, ש"הם רכוש כל האומות... וכן יאה, מאחר... שבמדעי הטבע אפשר לבחון ולקבוע אמיתותם". אבל לגבי מדעי הרוח, "אין לנו חוש הקובע אמיתת המסקנה והרינו כעשוריים מגששים באפילה".

קשה לקבל מסקנתו של לוי. הלא הגר"א כן התעניין והתעסק במדעי הרוח, כגון מוסיקה, דקדוק, היסטוריה, מידות, תאולוגיה ופילוסופיה. גם עניין אמיתת דברים אין לו שום שייכות לכמה לימודים בתחום מדעי הרוח, כגון מוסיקה ודקדוק, וגם לגבי החכמות ספרות, שירה ומדעי המדינה, שהיום גם הן נכללות בתחום מדעי הרוח.

ועוד, מבחינה עקרונית, קשה להעלות על הדעת שאבן הבוחן לחז"ל כדי לקבוע אם להתרחק מלימוד באיזו חכמה או לא, היא האפשרות לאמת מסקנות של איזו חכמה. העדרה של אפשרות זו אין בו סכנה לדת ואינו נראה רלוונטי לגבי יחס הדת ללימוד חכמה כלשהי. (ראה גם: א' קליין, "שיטת הדרך האמצעית" של הרמב"ם כדוגמה לגישתו בנושא תורה ומדע", בד"ר, 6 [חודר תשנ"ח], עמ' 87, 98, 99.)

סביר יותר שחז"ל התנגדו ללימוד חכמה כלשהי (אפילו של חכמת הטבע) אם עקרונות החכמה היא מתנגדים לערכים, למוסר או ליסודות היהדות. למשל, ההתנגדות לפילוסופיה היתה מוצדקת בגלל טענתה שהעולם קרמון בלי בורא. כך לגבי הפסיכואנליזה והפילוגנטיקה שעולה מעמדתן כי לאדם אין בחירה חופשית, ושכל מעשיו הכרחיים בגלל סיבות שונות; כך לגבי מדעי הטבע כגון: גיאולוגיה, אסטרונומיה וקוסמולוגיה שייכתן כי מנוגדים הם לאמונה היהודית בקביעתם אודות גיל העולם והקוסמוס; כמו כן הביולוגיה הכוללת אמונה באבולוציה וגם הארכיאולוגיה — שמסקנותיהן אולי עומדות בסתירה לעיקרי היהדות, ואם-כך, סביר שחז"ל יתנגדו ללימוד החכמות ההן — אבל

יתורגמו ללשון הקודש כדי שאחרים יוכלו ללמוד אותם; ולפי ספר "קול התור", ראה כאמור, כי יש חובה על כל אחד ללמוד את החכמות. הוא האמין שבנוסף לכך שזה יסייע להבנת התורה יגרום לימוד זה לקידוש השם, ויחיש את הגאולה.

אין סיבה שחז"ל יתנגדו למדעי הרוח רק מפני שאי אפשר לאמת את דבריהם. אחרי עיון נוסף, נראה לי שלוי עצמו לא התכוון לרעיון העולה, לכאורה, מהתבטאותו בספרו, אלא כוונתו היא שחז"ל התנגדו לאותם לימודי חול הדנים בערכים, במטרות של אדם ומקומו בעולם, דהיינו, להומניות חילונית (secular humanism), המנוגדת ביסודה להשקפת היהדות, לפי מה שכתב במאמרו, "Rabbi Samson Raphael Hirsch — Myth and Fact", *Tradition*, 31:3, (1997) p. 5, ויש להניח שגם בספרו, שם, לא התכוון לומר, כמו שמשמע לכאורה מדבריו שם, שהמלה "תורה" (במאמר חז"ל "יש תורה בגוים, אל תאמין") מובנה "מדעי הרוח". לוי סח לי בשיחה פרטית, שכוונתו האמיתית היא שחז"ל התנגדו לאותם מדעי הרוח שנוגעים לאמונה, ולוי השתמש במלה "תורה" במובנו של הרמב"ן בפירושו על התורה, בתחלת הקדמתו שם: "והתורה...מורה אנשים בדרך בענין האמונה".

ועוד נראה, שלוי סובר שבמדעי הטבע אפשר לקבוע את האמת ואפשר להוכיח את אמיתותן של עובדות. יש די הרבה מומחים במדעי הטבע שאינם מקבלים עמדה זו. כך, קרל פופר טוען: "אי אפשר לנו בכלל לדעת את האמת. אמת, כשלעצמה, היא אלוזיה... אנחנו לא יודעים. אפשר לנו רק לשער" (Karl Popper, *The Logic of Scientific Discovery*, London, 1959) פרק ה ופרק י, סעיף 85, עמ' 278). אחרים טוענים, ש"עובדה" מושפעת משיטת מוצאה, ושפירושה של כל עובדה בנוגע לעולם מושפעת משיטה שקדמה לזמן מציאות העובדה (ראה: Harold Brown, *Perception, Theory and* (ראה: *Commitment: The New Philosophy of Science*, University of Chicago Press, 1979), ויש הרבה דרכים שונות של התבוננות בעובדות. לכן קיימת רשימה ארוכה של גילויים במדע שנפגעו בהתנגדות עצומה מצד אנשי מדע, כולל גילויים ממדענים מפורסמים כמו הרמן למהולץ ומקס פלאנק בתחום הפיסיקה, יוסף ליסטר ברפואה, אוליבר הויסייד בפיסיקה מתמטית, תאוריית גלי האור לתומס יונג, ועוד הרבה, כולל קופרניקוס ואיינשטיין. חולדות מדעי הטבע מלאות בשיטות מדע חדשות שדחו שיטות שקדמו להן, שער או נחשבו כאמת (ראה: Thomas Kuhn, *The Structure of Scientific* (ראה: *Revolutions*, Chicago, 1970²), אף יש לציין את ריבוי ההשערות המצויות בכמה ממדעי הטבע William Hively, "Science Observer: Superdiscoveries", *Scientist*, 76 [1988]; p. 78; Constance Holden, "The Politics of Paleoanthropology", *Science*, 213 [1981], pp. 737-740). העולה מכל זה הוא, שגם מדעי הטבע מבוססים על הנחות, ולא דווקא רק על עובדות. זאת ועוד, מדענים בפיסיקה הקוונטית מאמינים שמציאות הצופה משפיעה על המציאות. נוסף לזה, לפי ההנחה של קורט גודל (שנתקבלה בין המדענים), אין אפשרות להוכיח מתמטית על איוו הצעה במסגרת אחת, אלא אם כן נפנים אל מערכת אחרת וממערכת זו לעוד מערכת אחרת עד אין סוף. שיטתו זו גרמה לספקות לגבי האפשרות להוכיח סופית במדעי הטבע. לכל היותר, אפשר רק להוכיח כי דבר-מה אינו אמת.

לכן, ייתכן שרענתו של לוי בנוגע למעלות של מדעי הטבע לעומת מדעי הרוח, משקפת התייחסות מתנשאת, הנפוצה בין מדעני הטבע, לגבי מדעי הרוח.

יתר על כן, החיצוי של לוי בין מדעי הטבע ומדעי הרוח מעלה את הבעיה איך להבחין ביניהם. האם משפט טבעי, שגם הוא דן בעובדות, נכלל במדעי הטבע? מה בנוגע לרפואה או כלכלה, שגם הן מבוססות על עובדות? ולא עוד, אלא שתוצאות מדעי הטבע ותוצאות מדעי הרוח יכולות להשפיע זו על זו ולינוק זו מזו. ולכן אם אפשר ללמוד קבוצה אחת של לימודים ולהתעלם מן האחרת. לוי, שסובר שיש דעה שלילית בחז"ל כלפי מדעי הרוח, אינו לוקח בחשבון שידענות במדעי הרוח יכולות להיות חשובות מאוד לפסיקה בהלכה, ולכן אפשר שמדעי הרוח ימצאו חן בעיני חז"ל. מדיניות שכונתה להשיג מטרות מסוימות ולהתרחק מתוצאות אחרות יכולה להשפיע על ההלכה במידה מרובה (ראה: A.M. Schreiber, *Jewish Law and Decision-Making: A Study Through Time*,

ב. יחסם של תלמידי הגר"א באירופה ללימודי חול

אחדים מתלמידי הגר"א עסקו במדעי הטבע ונחשבו כמומחים מובהקים בתחום.²⁶ וכך מוסר רבי שלמה זלמן ריבלין על-פי המסורת מסב סבו, ר' הלל משקלאב:

הראשונים מתלמידי הגר"א שעסקו בפועל בלימוד חכמת הטבע...היו רבים מ"חכמי שקלוב" בראשות הגאונים ר' בנימין ריבלין, ר' ברוך דאקטור שיק, ר' יהושע צייטלין, ר' נטע נאטקיין ור' מנשה מאיליא, ר' מרדכי צוקרמן ועוד... והיו נחשבים למומחים מובהקים בחכמת הטבע. ר' מנשה היה ידוע לממציא המצאות חשובות, בעיקר הצטיין במכונאות. הוא היה הממציא הראשון של מכונת חרישה, ומסר את הפטנט לממשלה הרוסית. ...רבי בנימין היה נחשב למומחה הגדול ביותר בדורו בידיעת שבע החכמות גם העמיד תלמידים רבים במקצוע זה ביחוד בני הישיבה שלו שבשקלוב. באופן מיוחד ציזה בצואה נמרצה על כל צאצאיו לקיים המצוה הזאת כל אחד לפי כשרונו ויכולתו.²⁷

בספר קריה נאמנה מתואר שכמה מתלמידי הגר"א שלטו בשאר חכמות, ובהם רבי בנימין ריבלין, רבי יהושע צייטלין, רבי מנשה מאיליא ועוד. על ר' יהושע צייטלין ועל רבי בנימין ריבלין, שהיה שאר בשרו של הגר"א ומתלמידיו החשובים סופר שם, שהיו גם מומחים גדולים בידיעת שבע החכמות, וכן שהיו בקיאים בחכמת הרפואה והרוקחות.²⁸

ובית נסיונות עשה לו [ר' יהושע צייטלין] לנסות כמה ענינים עפ"י חכמת הכימיע... בבית נכון ונשא זה בחר לשכון גם הרב הגדול החסיד ר' בנימין... בקיץ היה הולך לשוח כמה שעות בכל יום ואסף עשבים שרשים ופרחים... ויעש מהם רפואות...

Temple Univ. Press, Philadelphia, 1979; idem, "Positivism, Policy, Morality and Discretion (in Jewish Law)", *Dine Israel*, XIX [1998], pp. 1-34. הוצאת מדיניות זו לפועל דורשת הערכה של התוצאות שיבואו מהפסק והשלכותיו. הערכה כזו מחייבת ידיעות בכלכלה (למשל, לגבי הגבלות על התחרות מסחרית, נסיונות לקבוע מחירים ומשכורות; ראה: בבא בתרא ח ע"ב, כא ע"ב), פסיכולוגיה, סוציולוגיה, ועוד. לימודים כאלה ועוד אחרים הם גם חיוניים היום כדי להתעסק במסחר, ובוודאי במקצועות כמו משפטים, רפואה וכדומה. לוי גם אינו לוקח בחשבון, שייתכן שהתורה מחייבת אדם לפתח את כשרונותיו וידיעותיו ולהכיר את חכמת בוראו ("מלאו את הארץ וכבשוה", בראשית א, כח. ראה, למשל: הרב י"ד סולובייצ'יק, ימי זכרון, ירושלים, תשמ"ו, עמ' 113-115). חובה זו דורשת כנראה, ידיעות בתחום מדעי הרוח בנוסף לידיעות במדעי הטבע.

ש"ז ריבלין, מדרש שלמה, עמ' 149-150. 26

שם, עמ' 129-130. 27

ש"י פיין. קריה נאמנה, וילנא, תרע"ה, עמ' 271: ...[נ]עסקו בדברים היה [ר' בנימין] וידבר על העצים ועל המחצבים ועל כל בהמה ורמש ומבין בכל מלאכת מחשבת. בקיץ היה הולך לשוח כמה שעות בכל יום ואסף עשבים שרשים ופרחים ויבשם ויעש מהם רפואות כמשפט חכמת הריקוח אשר ידע היטב מספרי חכמי העמים בלשונם, כאשר ידע גם כל חלקי חכמת הטבע מבית אבנים (מינענרואליגוע — כך במקור) גינת ביתן (באטאניקא) עד בית מועד לכל חי (זיאלאגיע — כך במקור). והיה נותן את העשבים והרפואות אשר הכין לכל חולה אשר בא לדרוש בו, כי בחכמת הרפואה היתה לו ידיעה גדולה עפ"י חוקי החכמה. וגם הגאון מוהר"צ (הגביר ר' יהושע צייטלין) בעת חוליו לא רש ברופאים כי אם בר' בנימין.

כאשר ידע גם כל חלקי חכמות הטבע מבית אבנים (מינעראלאגיא) (באטאניק)
עד בית מועד לכל חי (זאאלאגיע)... (שם)

לדברי ההיסטוריון זאב יעבץ, עסק בנו של הגר"א, ר' אברהם, בשאר חכמות ואף חיבר "ספר גבולות הארץ" (ברלין, תקס"א; 1801)²⁹ בתחום הגיאוגרפיה. כמו כן מספר יעבץ שלאחיו של הגר"א, ר' יששכר בער, היה ידע בהנדסה, בגיאוגרפיה, והוא גם שלט בשפה הלטינית והיוונית כדי שיוכל להכיר על בורייך את המטבעות מימי התלמוד שהיה לו גם עניין רב.³⁰ וכן התעניין בספר המידות של אריסטו עד כדי כך שביקש מרבה של אמשטרדם להשיגו והיה מוכן לשלם בעבורו "כסף מלא".³¹ בעניין אחיו של הגר"א נראים דברי יעבץ מוגזמים באומרו שהיה "מהנדס מובהק" ושהגר"א "אצל מרוחו על אחיו להיות חוקר לאמיתו", מכיוון שהמקורות שציטט (אולי יש טעות בדפוס) אינם תומכים במסקנות אלו.

יש לציין כי רבי חיים מוולוז'ין, שנחשב לתלמיד החשוב ביותר של הגר"א, לא עסק אלא במעט בחכמות כלליות. הוא התעניין במתמטיקה, וידע קצת לטינית.³² לא

- 29 ראה: אטקס, יחיד בדורו, עמ' 81.
- 30 וואלף יעבץ, כנסת ישראל, ורשא, תרמ"ז, עמ' 89-152. יעבץ היה היסטוריון מובהק והסתמך על ש"י פיין, קריה נאמנה. אבל, הדפים שציטט אינם מדברים על העובדות הנ"ל. כנראה, שטעות דפוס נפלה במאמרו של יעבץ, ואפשר להניח שיעבץ הסתמך על מקורות אחרים. כדאי לזכור שיעבץ דגל בשיטה, ששררה הרמוניה בין עולמו של הגר"א בוילנא ובין עולמו של מנדלסון בברלין; ראה באריכות אצל אטקס, יחיד בדורו, עמ' 53-56.
- 31 ר' יששכר בער קנה את ספר המידות של אריסטו על-פי הכתוב במכתב ששלח אל ר' שאול, רבה של אמשטרדם, ובו ביקש מר' שאול להשיג בשבילו ספר זה וגם ספרי קבלה, וכתב שם שהוא מוכן לשלם בעבורם "בכסף מלא". ראה צ' הורוויץ (לעיל, הע' 5), עמ' 7.
- 32 Jacob J. Schacter, "Haskalah Secular Studies, and the Close of the Yeshiva of Volozhin in 1892", *The Torah U-Madda Journal*,² (Winter, 1990), p. 96 notes 82-84 גם הסכמה חמה לפירושו על התורה של שלמה דובנא. הפירוש לא יצא לאור, אבל ההסכמה של רבי חיים נדפסה ע"י ש"י פיין, ספר שפה לנאמנים, וילנא, תרמ"א, עמ' 137. (ראה: Schacter הנ"ל, הערה 75, המביא עוד מקורות בעניין זה. דובנא [אין קשר בינו לבין שמעון דובנא, היסטוריון בתקופה מאוחרת] השתתף בהוצאה לאור ובכתיבת חלקים מ"הביאור" של משה מנדלסון וחיבר את המסורה לחומש בראשית של הביאור. דובנא היה גם מורה פרטי של בנו של מנדלסון, יוסף, ושמו מופיע בכמה וכמה הסכמות שנדפסו בספר הביאור. ראה: Alexander Altmann, *Moses Mendelssohn*: pp. 8, 84, 315, 355, 369, 371-376. (מנדלסון היה, כידוע תומך נלהב של הרעיון שהיהודים ילמדו חכמות כלליות.) וכך כתב ר' חיים בהסכמה הנ"ל: "זה היום שקיימי מצאתי שאהבה נפשי כבוד הרב המופלג המדקדק הגדול כבוד מהור"ר אשר כבר יצא לו שם ביפיו והדרו... כל מבקש ה' יבוא אל אהלו... והנני לקנות חומשים הנ"ל בסך שני אדומים... ד"ה המיחל ומשתוקק ללוקחו ולראותו ביפיו הודו בהררי קודש יסודו". גם אחיו של רבי חיים, רבי שלמה זלמן (ר' זעלמלע מוויילנא) כתב הסכמה: "חביבין עלי מאוד דברי הרבני מוהר"ר שלמה מרובנא נר"ו בחבוריו אשר תבר על התורה... וכאשר בא הספר הזה לידי ועיינתי בו מצאתי בו כמה דברים אשר נסתפקתי בהם תמיד והוא הרהר את צמאי בברור הדברים... לכן הסכמתי ג"כ על הדפסת ספרים הנ"ל ומוכן אני לקחת חומש הנ"ל במקח הנוכח בהקדמתו... צילום של כתב היד של ההסכמות האלו, וגם הסכמתו של ה"נודע ביהודה" מופיע אצל יהושע מונדשיין, "הסכמות שתוקות מוולוז'ין ומווילנא", אור ישראל, שנה ד, גליון ד (טז), תמוז תשנ"ט. דובנא השתתף עם משה מנדלסון בכתיבת שני חלקים של הביאור על התורה של מנדלסון (כמה שנים לפני שחיבר את הפירוש הנ"ל) וגם עזר לו בהוצאת הביאור שכלל תרגומו של התורה לגרמנית ע"י מנדלסון. ייתכן, שרבי חיים ורבי שלמה זלמן לא ידעו מהקשר ההדוק בין דובנא

מצאתי שמזכיר בכתובים שהגר"א עסק בהן,³³ אבל אכן אמר לאחינו, ר' אברהם שמחה, שרבו, הגר"א, החשיב אותן מאוד וביקש ממעריציו שיתרגמו ללשון הקודש ספרים של שבע החכמות כזכר לעיל. רבי חיים כתב: "אמר רבינו שממקום שמסתיים הפילוסופיא משם ולמעלה מתחיל חכמת הקבלה".³⁴ לפי זה, יש חשיבות בלימוד הפילוסופיה, לדברי הגר"א, רק שחכמת הקבלה, חשיבותה רבה יותר.³⁵

בדורות שאחרי הגר"א היו מחשובי תלמידי תלמידיו של הגר"א גם כאלה שתמכו בלימוד שאר החכמות, אף עסקו בהן, כגון הגאון רבי שמואל שטרשון (הרש"ש), הגאון רבי דוד לוריא מביחוב, רבי שמואל בר' יוסף רבה של לוקניק (שהוציא לאור את ספרו של הגר"א על הנדסה וכתב עליו פירוש), הגאון רבי אברהם אבלי (אב בית דין ומורה צדק בוילנה, שאגב, כתב הסכמה לספר תעודה בישראל ליצחק בר לוינון, שהוכר אחרי כן כחיבור הפרוגרמטי הראשון של תנועת ההשכלה ברוסיה), רבי יעקב באריט מוילנה (נתן שעורים בפוסקים לאברכים שהכשירו עצמם לרבנות), רבי יעקב משה בן אברהם, נכד הגר"א (כתב הקדמה לאיל משולש להגר"א והביע דעתו שחשוב לעסוק בשאר חכמות בתנאים מסוימים).³⁶

בנו של רבי חיים, רבי יצחק (ר' איצילע), התחנך וגדל להיות יורשו של אביו לנהל את ישיבת וולוז'ין. הוא ניהל את הישיבה כמעט שלושים שנה והיה אחד מחשובי הרבנים ומראשי בני ישראל, ברוסיה ובפולין. לעומת רוב הרבנים שם, הוא שלט בשפה הפולנית, הרוסית והגרמנית. כנראה, גם ידע לקרוא לטינית ויוונית, והספרייה שלו כללה גם ספרים רבים בספרות הפולנית.³⁷ הוא עסק בחכמת הרפואה,³⁸ ואף השאיר אחריו חוברת, בכתב ידו, בתחום הרפואה. אחיינו של רבי חיים, רבי אברהם שמחה מאמטשיסלאוו עודד תרגומים של ספרי חכמות ללשון הקודש ושלח מכתבי עידוד למתרגמים.

בסיכום, מכל המקורות עולה שבעיני הגר"א ותלמידיו היה לימוד "שבע החכמות" כלומר, החכמות הכלליות, עניין חשוב מאוד בעיקר כדרך להשיג את חכמת התורה.³⁹ בספר

למנדלסון. ההסכמות נכתבו בשנות תקמ"ג ותקמ"ד, כמה שנים אחרי התרחקותו של דובנא ממנדלסון. גם ה"נודע ביהודה" נתן הסכמה לספר של דובנא בתקופה ההיא ושיבח את המחבר, למרות סירובו לעשות זאת לפני כן בזמן שדובנא שיתף פעולה עם מנדלסון.

33 ייתכן שלא פרסם על אודות התעניינותו הבולטת של הגר"א בחכמות הכלליות כי לא ראה בזה עניין, ואולי במתכוון לא הזכיר זאת כדי להמעיט ערכו של העניין על רקע תנועת ההשכלה ובשל חששות אחרים.

34 אשר הכהן, כתר ראש, אורחות חיים, וואלוז'ין, תקע"ט, סי' ס-סא, ראה: שוחט (לעיל, הע' 9), עמ' 95.

35 ועוד יש לומר שלא בכל דבר ידמה התלמיד לרבו ואין ללמוד ממנהגו של ר' חיים על גישתו של הגר"א.

36 ראה: אטקס, יחיד כדורו, עמ' 81-83; שטיינשניידר, עיר ווילנא, עמ' 19-31; ש"י פיין, שפה לנאמנים (לעיל, הע' 32).

37 שאול שטמפפר, הישיבה הליטאית בהתהוותה, ירושלים, תשנ"ה, עמ' 57; Schacter (לעיל, הע' 32), עמ' 97 והערותיו שם.

38 שטמפפר, שם, עמ' 57-58.

39 בגלל כל מה שמוכר כמאמרי זה בנוגע למספר ניכר של תלמידי הגר"א ותלמידי תלמידיו שלמדו ונסקו בשאר החכמות, אינני יכול להסכים עם רפאל שוחט שכותב: "אין לנו מידע על תלמידים

"קול התור", מדובר על לימוד "שבע החכמות" כערך חיובי לתלמידי חכמים ומודגשת בו ומפורטת חשיבותו המיוחדת כאמצעי מסייע לביאת המשיח, לקידוש שם שמים ולמניעת חילול השם.

גישה חיובית זאת של הגר"א ללימודי חול מפתיעה מכיוון שהיא מופיעה כאמור, בסביבה שבה לימודים אלה לא היו נפוצים. הגר"א הגיע כנראה לשיטה זו מתוך חכמתו המרובה בחכמת התורה וגם, כפי שאמרנו לעיל, מתוך הסתכלות על גדולי ישראל ואישים דגולים בעבר כמו הרמב"ם, המהר"ל מפראג, רמח"ל, התוספות יום טוב ואחרים מגדולי ישראל. (וראה נספח מקורות בסוף המאמר.)

ג. השפעת שיטתו של הגר"א על הפולמוס ברוסיה בעניין לימודי חול בישיבות

לפני כמאה שנה התנהל ברוסיה פולמוס גדול בשאלה אם להכניס לימודי חול לישיבות, תכנית שהציעה ממשלת רוסיה. ידוע שכמה מגדולי הרבנים, מעריצי הגר"א, נטו לשלב מקצת לימודי חול בישיבות מפני הלחץ הממשלתי. למשל, רבי מאיר שמחה מדווינסק (בעל אור שמח, ומשך חכמה) ורבי אליהו מפרוויץ (בעל הליכות אליהו) וגם רבי דוד מקרלין המתואר כ"קן הוראה" (בעל פסקי הלכות, יד דוד, ועוד), ועוד אחרים נקטו עמדה זו.⁴⁰ אך הרבה רבנים, בתוכם "בעל החפץ חיים", הרבי מלובאביטש ור' חיים סלובייצ'יק, היו נגד צעד זה. רק אחרי ויכוח סוער באסיפה בפטרבורג בשנת תר"ע החליטו ברוב קולות, שרבני הקהילות יעמדו לבחינה כדי להוכיח שהם שולטים בשפת המדינה וכי יש להם השכלה כללית שוות-ערך לשלוש שנים בבית ספר תיכון.⁴¹

אין לדעת בכירור עד כמה השפיעה שיטת הגר"א, שהסתכל בעין יפה על לימודי חול, על פולמוס זה. ואף על פי ששיטתו היתה ידועה לרבים ובתוכם המתנגדים לה שהיו ממעריציו, לא ראיתי את שמו מוזכר בוויכוחים שהתנהלו בעניין זה. לבד מההתנגדות ללימודי חול מטעמים עקרוניים והחשש שלימודים אלה בישיבות יגרמו לפרצות גדולות בדת, היו הרבנים משוכנעים שהמטרה האמיתית של ממשלת רוסיה היא שהיהודים יתבוללו. לכן, כאשר בשנת תרנ"ב דרשה הממשלה לצמצם במידה מרובה את לימודי הקודש בישיבות ולהכניס לימודי חול, סגרו ראשי ישיבת וולוז'ין את הישיבה.⁴²

של הגר"א שעסקו בלימוד חכמות... לימודו של הגר"א את חכמות הכלליות לא נתן את אותותיו בתלמידיו. ייתכן אמנם שלמדו אך אין עדויות בנושא תוך מר' מנשה מאליא... על יתר התלמידים אין אנו יודעים" (שוחט [לעיל, הע' 9], עמ' 91, 95, 96).

40 רבי דוד פרידמן, עמק ברכה, דף יד, אומר דברים חריפים נגד האוסרים ללמוד לימודי חול. וראה בכלל מאמרו המקיף של Leiman (לעיל, הע' 2).

41 משה מאיר ישר, דאס לעבען און שאפען פון חפץ חיים, ניריורק, עמ' 293-298; ז"א רבינר, מרן רבנו מאיר שמחה הכהן, תולדותיו ומשנתו, ת"א, תשכ"ז, עמ' 150-151.

42 ראש הישיבה, הנצי"ב, הסכים (בלחץ הממשלה) שחמישים תלמידים מבוגרים ילמדו לימודי חול במשך שעתיים ליום. וראה J.J. Schacter, (לעיל, הע' 32), עמ' 76, 106-110; שאול שטמפפר (לעיל, הערה 37), עמ' 208-209, 213. עוד נציין שבשנת תרמ"ז שלושה עשר רבנים (ביניהם ר' יצחק אלטן ספקטור, הנצי"ב, ור' יוסף דוב סלובייצ'יק) על מסמך שבו נאמר בין השאר שכל ישיבה חייבים ללמד את השפה הרוסית; וראה Schacter הנ"ל, עמ' 107.

באותה תקופה שנסגרה ישיבת וולוז'ין, למדו לימודי חול בישיבה שייסד בעל החת"ם סופר בפרעשבורג. שם קיבלו את דרישת הממשלה לפי תקנות משרד הדתות וכנראה הבינו דרישה זו כפשוטה כי כך יאה למי שעתידיים לשמש מנהיגים רוחניים. אחד מתלמידי הישיבה באותה תקופה שלמד אצל בעל "שבט סופר" (נכדו של החת"ם סופר) אשר נסמך לרבנות שם בשנת תרס"ב, ושירת כרב ופוסק ברומניה (בעל שו"ת חיי אשר, שמן אשר ועוד) כותב על כך:

בוגרי ישיבת פרעשבורג, בנוסף ללימודי קודש, עסקו גם בלימודים חיצוניים, מכיון שבהתאם לתקנות של משרד הדתות, דרשה הממשלה, כי בוגרי הישיבה הזאת, המיועדים להיות המנהיגים הרוחניים של הקהלות היהודיות ברחבי מדינת אוסטריא-הונגריא, ישתלמו גם במקצועות של השכלה כללית וישלטו בשפת המדינה, כדי שיהיו מסוגלים להופיע בפני אנשי השלטון בכל מיני אירועים. לכן היה הכרחי, כי כל בחור יסיים לכל הפחות ד' כתות בבית-ספר תיכוני ממשלתי. כדי להקל את הלימודים האלה על הבחורים, היה בפרעשבורג בית-ספר תיכון עם מורים יהודים. בנוסף לתעודה של ארבע כתות, היה צריך המפקח הממשלתי במשרד החינוך לאשר שהבחור פלוני בן פלוני למד לכל הפחות שלש שנים רצופות בישיבת פרעשבורג.

הבחינות הסופיות השנתיות נערכו בדרך כלל בחודשי הקיץ (חודש יוני למספרם) בתקופת הבחינות של שאר בתי ספר הממלכתיים. הבחינה נערכה ברוב פאר ובאווירה חגיגית בפרעשבורג...⁴³

אין צל של ספק שבעל השבט סופר היה סוגר את הישיבה, אילו חשב לרגע שקיום לימודי חול בישיבה הם בניגוד לדעת זקנו החת"ם סופר או בניגוד לסיסמתו "חדש אסור מן התורה". כנראה שהוא גם לא חשד בכוונה זרה מצד השלטונות אלא הדריך את תלמידיו לנאום בשפה הגרמנית כנוצר לעיל. ללימוד השפה הגרמנית היה בעיניו חשיבות מיוחדת משום שבאמצעותה יכלו להשפיע על פשוטי עם ולהדריכם בדרך הישרה.⁴⁴

43 אשר אנשיל יהודה מילר, עולמו של אבא, ירושלים, תשד"ם, עמ' נה.
 ייתכן שלימודי חול ולימוד השפה הגרמנית בישיבת פרעשבורג היו חלק מהסיבות שמספר ניכר של יהודים בהונגריה הסתכלו בעין רעה על ישיבה זו. הרב יקותיאל יהודה גרינוואלד (מחבר כל בו על אבילות, וספרים רבים על עניינים שונים ביהדות) כותב בזכרונותיו, שכאשר היה בחור נסע ללמוד בישיבת פרעשבורג, היה זה למרות התנגדות עצומה מצד אביו שאמר לו שפרעשבורג מסוכנת יותר לדת מהסמינר לרבנים בבודיפפשט! כשנסע גרינוואלד ברכבת בדרכו לישיבה פגש ברכבת קבוצת בני ישיבות אחרות ואך שמעו שהוא הולך ללמוד בפרעשבורג צעקו עליו: "תחבייש לך, פרעשבורג היא המקור לכל טומאה". אחרים צעקו בקולי קולות: "טמא טמא יקרא" (ויקרא יג, מה). גרינוואלד נאלץ לברוח לקרן אחר שבו היו רק גויים ונשאר שם כל הלילה עד שהגיע לתחנה שבה ירד (אפריון, ב [תרפ"ד-ה], עמ' 20). הסיפור מובא אצל: S.Z. Leiman, "Rabbi Leopold Greenwald: Tradition, 25 (Summer, 1991), p. 103. Tish'ah Be-Av at The University of Leipzig", אגב, גם בישיבת טלו הכניס ראש הישיבה, הרב בלאך, לימודי חול בלחץ הממשלה, שהסכימה בגלל זה לשחרר את התלמידים משירות בצבא. וראה יצחק רפאל הלוי עצינן, "הזרם החינוכי 'יבנה' בליטא", יהדות ליטא, ב, ת"א, 1972 (עורך א' יערי), עמ' 163.
 44 ראה: Schacter (לעיל, הע' 16), הערה 70, שם.

כנראה, רבנים אלה, היו גם ערים לשיטת החת"ם סופר הדומה במקצת לשיטת הגר"א, שרצה שתלמידיו ישלטו בשבע החכמות, אך אין לדעת אם זה אמנם השפיע על עמדתם. יש לציין כי היה צעד בולט ואף נועז על רקע המציאות ברוסיה ובפולין, שם רק מספר קטן של יהודים ובפרט רבנים, שלטו בשפת המדינה ולא ראו בעין יפה את אותם יהודים שנהגו לדבר בשפות אלו.

זאת ועוד, בנו של החת"ם סופר, הרב אברהם בנימין סופר (בעל ה"כתב סופר") היה מוכן לכלול לימודי חול בתוך הלימודים של הישיבה בפרעשבורג כדי לשכנע את הרב עזריאל הילרסהיימר, שהיה תומך נלהב בלימודי חול בתוך כותלי הישיבה, לבוא לפרעשבורג לשבת על כיסא הרבנות יחד עם ה"כתב סופר" כסגנו.⁴⁵

ד. על התופעה של הפיכת שיטת הרב בידי תלמידיו

ברור מעל כל ספק, כמפורט לעיל, שהגר"א מאד חפץ בלימוד שאר חכמות, ואף-על-פי-כן רוב רובם של מעריצי הגר"א בימינו (חוץ משכבת עלית), והלומדים בישיבות של תלמידי תלמידיו (כמו, למשל, הישיבות בנוסח בריסק) והחוגים הקרובים להם, מאמינים כנראה, שהגר"א התנגד בתוקף ללימוד שאר החכמות ודגל בשיטה שיש ללמוד רק תורה בלבד. והלא זה ההפך הגמור ממש של שיטת הגר"א.⁴⁶ ואולם תופעה מוזרה זו רווחת כנראה בימינו בכמה מקומות לגבי כמה גדולי תורה שתורתם סולפה בידי תלמידיהם.

אנו מוצאים תופעה דומה אצל מעריצי החת"ם סופר ותלמידיו. החת"ם סופר היה לוחם נלהב נגד תנועת הרפורמה, ועם זה היה אוהד שאר החכמות והחשיבן מאד: "הוא היה בקי בחכמת המדידה ואלגעברא... היה רב חילו בחכמת החשבון... גם היה בקי בחכמת הניתוח... וכמו כן היה בקי בחכמת התכונה ופיזיק... והתחיל לכתוב ספר מיוחד לחכמות אלו למען יהיה ביד תלמידיו..."; כשהגיע לידי "ספר הברית" של הרב פנחס אליהו הורוויץ, שהיה כעין אנציקלופדיה של שאר החכמות, כולל חכמת הטבע כאמור לעיל, הפסיק לכתוב את ספרו הנ"ל בחכמת הטבע והמליץ על ספר זה לתלמידיו.⁴⁷ הוא גם עסק בשירה וחיבר הרבה שירים וגם ניגונים. נוסף לזה, בישיבה שייסד בפרעשבורג אשר המשיכה להתקיים גם אחרי פטירתו בניהול צאצאיו, למדו התלמידים לימודי חול במשך כמה שנים וגם לימדו שם לשלוט ולנאום בשפה הגרמנית.⁴⁸ אבל כיום, בחוגים של מעריצי החת"ם סופר (ובפרט אצל יוצאי הונגריה ופולין) ובישיבות המנוהלות על

45 מרדכי אליאב, "מקומו של הרב עזריאל הילרסהיימר כמאבק על דמותה הרוחנית של יהדות הונגריה", ציון, כז (1962), עמ' 64-65. מובא במאמרו של ליימן (לעיל, הע' 2), עמ' 204 הע' 147, 148. כדאי לציין שגם בליטא, בשנות העשרים, נפתחו יותר מארבעים בתי ספר "יבנה" וסמינרים למורים, תחת השגחת הרב יוסף ליב בלוך (ראש ישיבת טלז) ובחמיכת גדולי הרבנים בליטא, שבהם למדו לימודי חול, י"ר עציון, "הזרם החינוכי 'יבנה' בליטא", יהדות ליטא (לעיל, הע' 43), עמ' 160-169. ג' לאם (לעיל, הע' 32), עמ' 28-31, 72.

46 מפורט לעיל בחלק א של המאמר.

47 ראה לעיל הערה 13.

48 ראה לעיל הטקסט על יד הערה 43.

ידם, רווחת האמונה שהחת"ם סופר התנגד בתוקף לא רק לתנועת הרפורמה אלא גם ללימוד שאר החכמות — דבר שהוא נוגד את האמת.

יש צורך להבחין, באופן עקרוני, בין אמונה בתום-לב — אפילו היא אמונה מוטעית — לגבי דעותיו של רב, מנהיג או הוגה דעות ובין סילוף בכוונה תחילה של דעותיו ושל כתביו. למשל, כשהדפיסו מעריצי החת"ם סופר מחדש את חידושי הח"ס על הש"ס בשנת תשי"ד, השמיטו בכוונה קטע בסוף חידושיו לסדר מועד הדן בעניין זמן ערב שבת ומוצאי שבת ("וזאת לדעת דקי"ל [דקיימא לן] מן השקיעה עד צאת הכוכבים כ"ד מינוט או ל"ה מינוט"), שזה לא לפי דעת רבנו תם. (וזאת, כי לדעת המשמיטים, הקדים הח"ס את זמן מוצאי שבת, יותר מדי).⁴⁹ זו דוגמה קטנה המלמדת על שינויים מהותיים המתחוללים במשך הדורות.

גם אצל מעריציו ותלמידיו של הרב ישראל סלנטר, מייסדה של תנועת המוסר בליטא, אנו מוצאים תופעה דומה. עובדה היא שרבי ישראל סלנטר אהד את שאר החכמות, למד את שפת הגרמנית, שלט בה, ונאם בגרמנית; עיין בספרי מדע בשפה ההיא, וגם נשא ונתן עם אנשי מדע, בפרט בכימיה ובפסיכולוגיה; חקר בפילוסופיה של עמנואל קנט, וברפואה.⁵⁰ כאמור לעיל, בישיבות המוסר שייסד רבי שמחה זיסל ברוידא (תלמידו

49 ראה: המאור, תשרי, תשנ"ז, עמ' כו. לפי האמור בכתב-עת זה, נעשתה ההשמטה הנ"ל בהשפעת לחצו של רבי חסידי הידוע בקנאותו הקיצונית ובהתנגדותו הנהלכת למדינת ישראל. העתק כרוז של מחאה נגד דילוג זה נמצא בידי מחבר מאמר זה.

דומה לה במקצת היא ההשמטה, כנראה בזרז, מהביוגרפיה של הגאון יהושע ליב דיסקין (עמוד אש, נכתב ע"י יוסף שיינברגר, ירושלים, בלי תאריך) על כך שהגאון הנ"ל הסכים למכירת הקרקעות בארץ ישראל בשנת תרנ"ו (ראה: ש"י ווין, לאור ההלכה, תל-אביב, תשי"ז, עמ' קיז; י"צ הלוי, הוראות שעה, ירושלים, תרס"ט, פרק לב).

גם מובא, שתשובת רבי אהרן קוטלר בנוגע למכירת קרקעות בארץ ישראל לקראת שנת השמיטה הושמטה מספר שו"ת משנת רבי אהרן (ראה: מונדשיין, הערה 32 לעיל, עמ' קנד). צבי רוטבערג, העורך של שו"ת משנת רבי אהרן, טוען שר"א קוטלר בעצמו החליט לא לפרסם תשובה זו על-פי ייעוצו של רבי חיים עוזר גרודזנסקי מוילנא, מכיוון שחשובה זו התנגדה לשיטת בעל החזון איש. גישה זו דורשת עיון. מכיוון שהיא מתנגדת, לכאורה, למסורת של מלחמתה של תורה שמביאה לליבוניה של ההלכה, וגם נראית כמתנגדת לשיטת הגר"א, המובאת בתשובת רבי חיים מוולוז'ין, צלא להיכנע לדעת אחרים, אפילו לפסקי רבותינו בשולחן ערוך (זוט המושלש, סי' ט, בסופו).

50 ראה באריכות: ע' אטקס, ר' ישראל סלנטר וראשיתה של תנועת המוסר, ירושלים, תשמ"ב, עמ' 258-260. הרב יחיאל יעקב ויינברג, שו"ת שרידי אש, חלק ד, עמ' רצד, כותב: "ר' ישראל לא התנגד לקניית ידיעות מדע ולימוד שפות זרות. בשהותו זמן ארוך בגרמניה, התרועע עם ר' עזריאל הילדסהיימר ואף הילל אותו בפני תלמידיו כאיש המעלה והשלימות. הוא חלם גם על הנהגת שיטת "תורה עם דרך ארץ" [שכללה, כידוע, השכלה כללית] לפי הנוסח של חרדי אשכנז, אף השתדל בתרגום התלמוד לאשכנזית, ושאף שינהיגו לימוד התלמוד באוניברסיטאות כאחד המקצועות המדעיים בפקולטה למדעי הרוח... על אף אהדתו, כאמור לעיל, ללימודי חול ולהשכלה חילונית, התנגד בכל כוחו להכנסת לימודים אלה לישיבות", ולכן "סייבם להענות להפצרת תלמידו החביב [רבי שמחה זיסל ברוידא] לבוא ולראות את המוסד החדש [הישיבה של ר' שו"ב] בגרובין. לא רצה ר' ישראל להסמיך ידו על נסיון שהצלחתו מסופקת". ובכל זאת, הביע את דעתו שלישיבה ההיא יש "ערך רב", ואם תיסגר יהיה כמו "חורבן בית המקדש". גם אי אפשר להעלות על הדעת שרבי ש"ז ברוידא יעשה דבר שהוא בניגוד גמור לרצונו של הרב ישראל סלנטר, ומה גם שרשו"ב התייעץ באופן רגיל בענייני הישיבה עם הרב יצחק בלאזר וגם עם הרב נפתלי אמשטרדם, תלמידים מובהקים ונאמנים של הרב ישראל סלנטר. כנראה מדברי הרב ויינברג עצמו, אחי שרבי ישראל

של רבי ישראל סלנטר ואחד מעמודי תנועת המוסר) בעיר קעלם ובעיר גרובין, למדו התלמידים לימודי חול, כגון השפה הרוסית, היסטוריה, חשבון וגאוגרפיה, שלוש שעות בכל יום.⁵¹ אולם היום בשיבות של תנועת המוסר (ובחוגים הקרובים להן) שנוסדו על ידי מעריציו ומנוהלים על ידי תלמידי תלמידיו, כמו ישיבת סלובודקא, טלז, קלעצק, ולייקווד (בארצות הברית), דומני שמאמינים כמעט כולם שרבי ישראל סלנטר היה מתנגד בתוקף ללימוד שאר החכמות — אפילו ללימוד באופן פרטי, שלא לדבר על לימוד בשיבות עצמן. זו דוגמה נוספת לתופעה שמעריציו של הוגה דגול ומייסדה של תנועה הופכים את הקערה על פיה ומאמינים ששיטת אישיות זו היתה בניגוד גמור למה שהיתה במציאות.

גם בנוגע לרב שמשון רפאל הירש אנו מוצאים תופעה דומה. כידוע, הוא הורה לקהילתו ולשומעים לו להתנהג על-פי שיטת "תורה עם דרך ארץ" ודרש ששירכשו השכלה וילמדו גם שאר חכמות. ואף במקרה שלו, נמצאים ממעריציו שטוענים שהוא התכוון להתיר לימודי חול רק בתור "הוראת שעה", ובימינו אלה מתנהל פולמוס חריף בנושא.⁵² תופעה זו — גלגולה של דמות המנהיג, השקפותיו ופעולותיו, לרמות שונה (אם במקצת אם לחלוטין) מהדמות המקורית, המשתנה בידי תלמידיו המתיימרים לייצגו — היא למעשה תופעה עתיקת יומין שהיתה ידועה עוד לפני אלפיים שנה.⁵³ לכן אין להתפלא שגם לגבי הגר"א קרתה תופעה דומה. לא משנה אם הסטייה נעשית ביודעין או מתוך קוצר השגה ומתוך חששות וכיו"ב. כך או כך, הדברים מתגלגלים למסכת שינויים ואפילו להפיכת הקערה על פיה כפי שאנו רואים בדוגמאות אלה.

התגורר בגרמניה, שינה במקצת את דעתו וסבר שנכון ללמוד לימודי חול בבית-ספר יהודי, שהרי קיבל את דעתו של הרב הירש ואימץ את שיטתו "תורה עם דרך ארץ" שכללה לימודי חול בבית-ספר יהודי: אולי קיבל את דעתו של הרב הירש רק לגבי לימודים בגרמניה ולא בליטא.

51 ראה לעיל הערה 16.

52 העמיק והרחיב על כל הנושא (וגם ציטט ביבליוגרפיה עשירה) ש"ז ליימן (לעיל, הע' 2), עמ' 201-180. ראה גם הביבליוגרפיה המובאת ע"י י"י שטכר בספר הנ"ל עמ' xiv-xv. וראה גם: Eliyahu

M. Klugman, *Sampson Raphael Hirsch, Architect of Judaism for the Modern World*, New York, 1997.

53 אריסטוטלס, פוליטיקה, ספר א, פרק ב: "שהם [האנשים] מתארים לעצמם לא רק דמותם של האלילים, אבל גם דרכי חייהם שהם כמו שלהם". לדוגמאות אחרות של אותה תופעה, ראה מאמרו של שטכר (לעיל, הע' 16), עמ' 259 הערה 78.

נספח מקורות

עמדותיהם של גדולי תורה בדורות שלפני הגר"א
בזכות לימוד החכמות הכלליות

ספר חובת הלבבות (ב, ב), מאת רבנו בחיי אבן פקודה: "התבוננות בברואים, והראיות שמביאים מכך על חכמת הבורא יתברך, חובה עלינו מצד השכל ומצד הכתוב ומן המסורה. מן השכל, שהשכל מעיד שיתרון 'המדבר' על 'שאינו מדבר' אינו אלא במעלת הכרתו והבנתו וההשגה שהוא משיג את ידיעת סודי החכמה השקועים בכל העולם. כפי שאומר המשורר... וכשמשתמש האדם במחשבתו ובתבונתו (בהתבוננות) ביסודי החכמה ובבחינת סימניה, הרי בגלל כן יהיה יתרונו על הבהמה. אבל אם מתרשל בזה, לא זו בלבד שהוא דומה לבהמה אלא אף הוא גרוע ממנה." (בדומה לזה הם דברי הר"ר יונה החסיד, דרשות ופרושי רבנו יונה על התורה, פ' וארא: "בא להורות האדם שיתבונן במעשי הבורא, כאמרו 'כי אראה שמך, מעשי אצבעותיך' [תה' ח, ד] כי בזה ישיג למעלת אהבת ה' ויראתו").

הרמב"ם, הלכות יסודי התורה פ"ב ה"ב: "והיאך היא הדרך לאהבתו וליראתו, בשעה שיתבונן האדם במעשיו וברואיו הנפלאים וגדולים ויראה מהן חכמתו שאין לה ערך וקץ, מיד הוא אוהב ומשבח ומפאר ומתאוה תאוה גדולה לידע השם הגדול... וכשמחשב בדברים האלו עצמן, מיד הוא נרתע לאחוריו ויפחד ויודע שהוא בריה קטנה שפלה אפלה עומדת בדעת קלה מעוטה לפני תמים דעים, כמו שאמר דוד 'כי אראה שמך מעשה אצבעותיך מה אנוש כי תזכרנו'".

הרמב"ם, הלכות סנהדרין פ"ב ה"א: "אין מעמידין בסנהדרין... אלא אנשים חכמים ונבונים... יודעים קצת משאר חכמות כגון רפואות וחשבון ותקופות ומזלות".

הרמב"ם, בספר המצוות: "והמצוה השלישית היא שצונו לאהבו יתעלה וזה שנתבונן ונשכיל מצותיו ופעולותיו עד שנישיגהו ונתענג בהשגתו תכלית התענוג" (הוצאת פרנקל, ירושלים-בני ברק, תשנ"ה). ופירוש רבי חנניה קזוס בקנאת סופרים: "רציוני האהבה היינו שנצטוונו על ההתבוננות במצותיו ומעשיו ומההתבוננות הזה האהבה נמשכת על כל פנים... ומה שלא כתב בחיבור הי"ד 'התבונן במצות' אלא 'מעשיו וברואיו הנפלאים' לכו, משום...".

הרמב"ם, מורה נבוכים, חלק ג פרק כז (מהר"ר הרב יוסף קאפח, ירושלים, תשל"ב) תיקון נפש האדם, דורש: "שידע כל מה שביכולת האדם לדעת מכל הנמצאים בכללותן כפי שלמותו האחרונה". וחלק ג פרק גא כתב: "וכאשר הבנת את הדברים הטבעיים כבר נכנסת אל החצר ואתה מהלך בפרוודור וכאשר תשלים את הטבעיות ותבין את אלהיות כבר נכנסת אל המלך אל החצר הפנימית". ולפי פירוש הרמב"ם למשנה, תגינה ב, א: "מעשה בראשית הוא חכמת הטבע". וראה גם מורה נבוכים, חלק ג פרק גד.

מורה נבוכים, חלק א פרק לד: "ולכן חובה בהחלט להתבונן בכל המציאות כפי שהיא כדי שנקח מכל דבר ודבר הקדמות אמתיות נכונות שיועילו לנו במחקרנו האלהיים, יש הקדמות הנלקחות מטבע המספרים ומסגולות התבניות ההנדסיות... אבל עניני התכונה הגלגלית ומדעי הטבע איני חושב שיהא לך ספק בכך שהם ענינים הכרחיים להכרת יחס העולם להנהגת ה' היך היא באמת, לא באופן דמיוני. ויש שם דברים עיוניים רבים שאף על פי שאין לקחת מהן הקדמות למדע זה אבל הם מכשירים את המחשבה ותושג לאדם תכונה היך ללמוד ולדעת האמת בדברים שהם ממשיים בשבילנו... והרי הכרחי למי שירצה להגיע אל השלמות האנושית להכשיר את עצמו תחלה במלאכת ההגיון ואחר כך במקצועות ההכשרתיים כפי הסדר, ואחר כך במדעי הטבע, ואחר כך במדעי האלוהות".

רבינו בחיי, פירושו על פרקי אבות, סוף פרק שלישי (עמ' תקצא בהוצאת שעוועל, ירושלים, תש"ל): "ודבר ידוע כי שבע חכמות כולן הן הן סולם לעלות לחכמת האלהות שהיא השביעית, שכולם מתאימות כאחד נכללות בתורה, ואין עיקר כל המצות שבתורה והתכלית שלהן אלא להגיע אל החכמה הזאת השביעית האחרונה, כי שאר החכמות אין החכם השלם משתמש בהם כי אם לרקחות ולטבחות ולאופות [ההדגשה לא במקור], ואלו הן חכמת ההגיון, וחכמת המספר, וחכמת המדות, וחכמת הטבע, וחכמת התכונה, וחכמת הניגון, וחכמת האלקות... הן חכמת האלקות, היא ידיעת השם ית' שכל הששה חכמות צריכות לה והיא על כולן, והיא מצות עשה שבתורה שכתוב, וידעת היום והשבות אל לבבך... היא הידיעה בעיקר חכמת האלקות שהיא השביעית שכל הששה סולם לעלות אליה" (הביטוי "לרקחות ולטבחות ולאופות" נמצא לראשונה בשמ"א ה, יג).

לשונו דומה ללשון תלמידי הגר"א בשם הגר"א, וגם ללשונו של הרמב"ן בדרשת "תורת ה' תמימה" (הוצאת שעוועל, ירושלים, עמ' קנה): "ודבר ברור הוא שרוב תועלת שאר החכמות אינה אלא להיות סולם לזו ולחכמה שקורין הם [הפילוסופים] ידיעת הבורא". אבל ראה בפירושו לתורה (דברים ל, יב): "שאינן להתעסק בשאר החכמות, אלא בעיקר שהיא תורתנו... והטעם מפני שמתוך עסק שאר החכמות יבא האדם לפעמים בדת לידי נטייה מדרך האמת כי אין לך שום חכמה בעולם שאין בה פסולת וסיג". (אולי התכוון במלת "להתעסק" למי שמקדיש כל זמנו או רובו בעיסוק החכמות, אבל לא כך נראה מפשוטם של דבריו).

מהר"ל מפראג, נתיבות עולם, פרק יד (ירושלים, תשל"א, עמ' נט-סא): "ואם כן מזה נראה כי יש ללמוד חכמת האומות, כי למה לא ילמד החכמה שהיא מן השם יתברך שהרי חכמת האומות גם כן מן השם יתברך שהרי נתן להם מחקמתו יתברך... אבל החכמות לעמוד על המציאות וסדר העולם בודאי מותר ללמוד [בניגוד ל"חכמת יונית" שהיא, לפי המהר"ל, חכמת מליצה ולשון]... אבל דברי חכמה אינו אסור כי החכמה הזאת היא כמו סולם לעלות בה אל חכמת התורה... אמר רבי שמואל בר נחמני [שבת עה ע"ב] מנין שמצוה לשוב תקופות ומזלות שנאמר כי היא חכמתכם ובינתכם... וזה כי מן השמים יכול האדם להכיר מעלת הפועל אשר פעל אותם ועל גודל כחו ועל חכמתו כאשר מתבונן במהלך שלהם ובסדר שלהם ולכך האדם מחויב עליו לדעת ולהכיר את בוראו... כל דבר שהוא לעמוד על מהות העולם יש לאדם ללמוד ומחויב הוא בזה כי הכל מעשה השם הוא ויש לעמוד עליהם ולהכיר על ידי זה בוראו".

ספר של"ה לרבי ישעיהו הלוי הורוויץ, פרק עשרה הילולים (נדפס בדרך כלל בסוף הספר) על יסודי וחיוכי הדת: "התבונן בארץ אשר היא תומר מת ובהגשם תתנועע ופלאי פלאות מסודות סגולת עשבים וצמחים משונים ופירות יוצאים ממנה. נשכיל בבהמות וחיות ועופות ושרצים ודגים למיניהם במהותיהם ואיכותם ומלחמותיהם ומזונותיהם... נבין ביצירת האדם ברחם אמו ובלידתו והרכבתו וחיבור גופו וכחות נפשו ואור השכל וטורפו וענייני בני אדם כמותם ובחיייהם".

רבי יום טוב לפמן העללר (בעל תוספות יום טוב), מלבושי יום טוב, או"ח, סי' רצד: "החכמה הטבעית שבאדם, אם שהיא אינה כמעלה כמו חכמת השכל שמצד התורה, מכל מקום חשובה היא וגדולה במין האדם והרי היא מוכרתת וקודמת בזמן ובטבע לחכמת התורה אשר לאדם".

רבי משה איסרלש (הרמ"א), שו"ת רמ"א, סי' ז, בתשובה למהרש"ל: "תחילה אענה מה שהרעיש אדוני את העולם עלי כהביאי במכתבי הראשון דבר חכמת היונים וראש הפילוסופים, ועל זה כתב אדוני שהתורה חוגרת שק כו'. אומר שזו מחלוקת ישנה בין החכמים ולא אצטרך להשיב עליה, כי כבר תשובתו הרמתה מונחת בקרן זוית ערוכה בתשובת הרשב"א מה שהשיבו חכמי פרוניצא להרשב"א ז"ל על זו. ואף הרשב"א ז"ל לא כתב שם אלא לאסרה בינקותו של אדם קודם שילמד

חכמת התלמוד, והוא 'הבשר ויין' שכתב הרמב"ם בספר המדע פ"ד מהלכות יסודי התורה. ומי לנו גדול מהרמב"ם ז"ל שעשה את ספר המורה שכולו אינו אלא מזה המין... הם [חזו"ל] לא חששו אלא ללמוד בספרי היונים הארוכים, כגון ספר השמע ומה שאחר הטבע כמו שזכרן שם בתשובה הנזכרת... אבל לא אסרו דברי החכמים ותקירתם במהות המציאות וטבעיהן, כי אדרבה על ידי זה נודע גדולתו של יוצר בראשית יתברך".

רבי שמואל די אוזיידא, מדרש שמואל, על אבות ב, טז (ניריוורק, תשמ"ט, עמ' קמח): "שאף שנראה כדבר רשות שיתעסק האדם בידיעות מה ששייב לאפיקורוס, עם כל זאת הוא חשוב לפניו ית' כלימוד התורה וכמעשה המצוות, ולהשוותם שם אותה בינתיים".

שו"ת חות יאיר, סי' ט פותח במלים אלו: "כתב ראש הפילוסופים היוני: אהוב סקראט, אהוב אפלטון, רק האמת אהוב יותר". והוא ממשיך לרשום שורה ארוכה מאוד מגדולי הדורות שמצטטים את הפתגם הזה; (וראה אצלו גם סי' קעב).

רבי יעקב פרובינצאלי (בין כותבי הסכמות להדפסת ספר האגור) דברי חכמים, מיץ, תר"ט: "כל חכמת מהז' חכמות המדעיות היא משובחת בעיני חכמינו ואהבו אותה אהבה גמורה. ומעולם לא תמצא בשום הגדה בעולם, לא בכלי ולא ירושלמי ולא בשום מדרש, שגינינו הם ז"ל שום חכמה"; (שו"ת בדבר לימוד החכמות, נשלח לר' דוד ב"ר יהודה מסיריליאן, ונערך ע"י ר"א אשכנזי).

רבי יונתן אייבשיץ, יערות דבש, חלק ב בדרשה ז פירט את החשיבות הרבה לחכמת התורה של כל אחת משבע החכמות וגם הזכיר שם שחיבר ספר מיוחד על החכמות.

רבי משה חיים לוצאטו, דרך חכמה, (ילקוט ידיעת האמת, תל-אביב, תשכ"ו, כרך ב, עמ' רעז-רעט): "חייב כל אחד ללמוד... ההנדסה התשבורת והתכונה שנצטרך להם לענייני מצות העיבורים והכלאים והתחומים וכיוצא... (ו)חובה עליו (ללמוד) אומנות... הבוחר באחת מן האומניות להיות לו לפרנסה הנה ודאי שיצטרך לדעת כל הידיעות המצטרכות לאומנות ההיא. דרך משל מי שיקח לו לאומנות מלאכת הרפואה הנה ודאי שיצטרך לו ידיעות הטבע והניתוח... אדם שצריך ללכת בין חכמי הגוים הנה יאות לו שילמד מה שיכבדוהו בעיניהם ונמצא שם שמים מתקדש על ידו".

רבי שלמה העלמא, מרכבת המשנה (פרנקפורט דאדר, תקי"א), מתאר (בהקדמה) את לימודיו "בחכמת המספר שלמים ושברים וחכמת האלגיברה יפה וברה ומופתי ההנדסה... בחכמת הגיאומטריא והתכונה... חכמת הטבע ומה שאחר הטבע... במלאכת הדקדוק וההגיון... הבל יפצה פי המטילים בלימוד החכמות שמץ ודופי... וננעלו לפניהם שערי בינה... כמאמר החכם השנאה אשר מצד הקנאה אין לה תקנה... ומקרא עומד וצוות חצבה עמודיה שבעה... ועיין בספר נובלות חכמה [מהרב יש"ר מקנדיה, נדפס בשנת שצ"א] שהאריך שמה שכל גדולי הקדמונים רוב בנין ורוב מנין היה להם בכל החכמות קנין... לאכול מפריו ולשבוע מטובו ומי שראה את החדש יבא ויעיד בבית הועד שמלאכת ההגיון בלימוד הש"ס לוטש הרעיון... עמוד והתבונן בס' כריתות להר"ש מקניון בכמה כללי הש"ס האיר העיון ע"פ מלאכת ההגיון... ולמוד התכונה... ומופתי המדידה... האלגיברה והתשבונות".

ויצוין עוד שגם אצל מנהיגי החסידים היתה התעניינות בשבע החכמות ועסקו בן. למשל, רבי שמעלקא מניקלשבורג (אח של בעל הפלאה ורבו של רבי מרדכי בנעט) שלט בשבע החכמות ודרש בהן בבית-הכנסת בשבועות הראשונים כשהתמנה לרב בניקלשבורג (ש"י זיין, סיפורי חסידים, מועדים, ירושלים, תשי"ז, עמ' 150).